

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών: «Δημόσια Ιστορία»

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Οι πρόσφυγες στη Ζάκυνθο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή:

Ιστορικά γεγονότα και μεταμνήμη

Θεώνη Καλκίνη

Επιβλέπων καθηγητής: Χάρης Αθανασιάδης

Πάτρα, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Οι πρόσφυγες στη Ζάκυνθο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή:
Ιστορικά γεγονότα και μεταμνήμη

Θεώνη Καλκίνη

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Χάρης Αθανασιάδης

Καθηγητής Δημόσιας Ιστορίας, Τμήμα
Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας,
Πάντειο Πανεπιστήμιο

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Αιμιλία Σαλβάνου

Μέλος ΣΕΠ

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Πάτρα, Ιούνιος, 2026

*Στον σύντροφο της ζωής μου Νικόλα,
στη μονάκριβη κόρη μου Σοφία και
στην αδερφή της καρδιάς μου Αλέκα*

Ευχαριστίες

Οφείλω να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου Χάρη Αθανασιάδη για την καθοδήγηση, την εμπιστοσύνη και τις συμβουλές του σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας.

Επίσης, ευχαριστώ τη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Ζακύνθου, την Ιερά Μητρόπολη Ζακύνθου και ιδιαιτέρως τον διαχειριστή του Αρχείου της Σπύρο Ξένο, καθώς και τον Θεοδωρή Κάρδαρη της Τεκτονικής Στοάς της Ζακύνθου *Αστήρ της Ανατολής*, την Αντωνία Χαρτά-Μάργαρη, τον Διονύση Πομόνη και τον Λευτέρη Ταταρίδη. Επίσης, το Ληξιαρχείο νομού Ζακύνθου, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, τα Γ.Α.Κ. του νομού Ζακύνθου, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, το προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, τη Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών, την Ελληνική Στατιστική Αρχή για την άμεση ανταπόκρισή τους, που συνέβαλαν στην έρευνα για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης.

Τέλος, ευχαριστώ όλους και όλες που βοήθησαν με οποιονδήποτε τρόπο στην ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας.

Περίληψη

Η έλευση προσφύγων στο νησί της Ζακύνθου μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή δεν είναι γνωστή στο ευρύ κοινό, όπως για άλλες περιοχές της Ελλάδας, όμως αποτελεί μια πραγματική πτυχή της ζακυνθινής ιστορίας. Στο νησί ανταλλάξιμες κατοικίες ή κτήματα για αγροτικές δραστηριότητες δεν υπήρχαν, λόγω απουσίας του μουσουλμανικού στοιχείου, αλλά και λόγω έλλειψης κλήρου γης, εφόσον μεγάλες εκτάσεις του ζακυνθινού κάμπου από την εποχή της ενετοκρατίας κατείχαν οι ευγενείς του νησιού. Οι ελάχιστες δυνατότητες κυρίως της αγροτικής αλλά και γενικότερα της επαγγελματικής αποκατάστασης αποτέλεσαν αιτίες για μετεγκατάσταση των προσφύγων σε άλλες περιοχές της χώρας. Ο μικρός αριθμός προσφύγων τελικά που παρέμεινε στη Ζάκυνθο αφομοιώθηκε από την τοπική κοινωνία, λόγω της ισχυρής πολιτιστικής ταυτότητας, που σχετίζεται με τη μακραίωνη ιστορία του νησιού.

Στόχος της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας είναι η διερεύνηση και η ανάδειξη της προσφυγική παρουσίας σήμερα στη Ζάκυνθο, μέσα από αφηγήσεις και μνήμες απογόνων, οι οποίες προβάλλουν την ανθρώπινη πλευρά της Ιστορίας. Εξ αιτίας της σεισμοπυρκαγιάς του 1953 έχουν απομείνει ελάχιστες γραπτές πηγές από εφημερίδες της εποχής καθώς και από αρχεία διαφόρων υπηρεσιών. Οι προφορικές μαρτυρίες των πληροφορητών πρώτης γενιάς και η μεταμνήμη των απογόνων δεύτερης και τρίτης γενιάς που κληρονόμησαν, φωτίζουν τις βιωμένες εμπειρίες του ξεριζωμού, τις διαδρομές εγκατάστασης, ένταξης και επιβίωσης του προσφυγικού πληθυσμού, ενώ το τραύμα που βιώθηκε από την πρώτη γενιά μεταβιβάστηκε διαγενεακά μέσα από οικογενειακές αφηγήσεις. Όμως, αν και η προσφυγική μνήμη δεν είναι συγκροτημένη σήμερα μέσα στη σύγχρονη ζακυνθινή κοινωνία, εν τούτοις σε ατομικό επίπεδο, παραμένει ζωντανή. Οι απόγονοι των προσφύγων δηλώνουν Ζακυνθινοί αλλά συγχρόνως προβάλλουν και την προσφυγική καταγωγή τους, εκφράζοντας συναισθήματα υπερηφάνειας και συγκίνησης, ενώ αρκετοί εκ των απογόνων των προσφύγων δηλώνουν «Ζακυνθινοπόντιοι». Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι σχεδόν όλοι/ες γνωρίζουν ελάχιστα, τα διακριτικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους, όπως την ποντιακή διάλεκτο αλλά και την κουλτούρα της ποντιακής τους καταγωγής (μουσική, κουζίνα, ενδυματολογία κ.ά.).

Λέξεις – Κλειδιά

Μικρασιατική Καταστροφή, πρόσφυγες, Ζάκυνθος, συλλογική μνήμη, μεταμνήμη.

Refugees in Zakynthos after the Asia Minor Catastrophe: Historical events and postmemory

Theoni Kalkini

Abstract

The arrival of refugees on the island of Zakynthos after the Asia Minor Catastrophe is not as known, to the general public, as it is for other regions of Greece. However, it is a real aspect of the island's history. The fact that there were no exchangeable dwellings or estates for agricultural activities on Zakynthos was not only due to the absence of the muslim element but also due to the lack of land allotments, since large areas of the island's plain had been owned by the island's nobles since the time of Venetian rule. Limited possibilities, mainly of agricultural but also of professional rehabilitation in general, were reasons for the relocation of refugees to other areas of the country. The small number of refugees who ultimately remained on Zakynthos were assimilated by the local community's strong cultural identity, which is related to its long history.

The aim of this specific thesis is to investigate and highlight the refugee presence on Zakynthos today, through narratives and memories of their descendants, which highlight the human aspect of History. Owing to the 1953 earthquake and the fire that followed, few written sources from newspapers of the time as well as from archives of various services have remained. Oral testimonies provided from the first generation and the postmemory inherited from the second and third generation descendants, illuminate first-hand experiences of the uprooting, the routes towards settlement, integration and survival of the refugee population, while the trauma experienced by the first generation was transmitted intergenerationally through family narratives. However, although the refugee memory is not structured today within modern Zakynthian society, it remains alive, nevertheless, at an individual level. The descendants of the refugees declare themselves as Zakynthians but at the same time highlight their refugee origin, expressing feelings of pride and emotion, while several of the descendants of the refugees declare themselves as "Zakynthinopontians". It is interesting to note, however, that almost all of them not only have little knowledge of their distinctive cultural characteristics, such as the

Pontiac dialect but also of the culture of their Pontiac origin (music, cuisine, clothing, etc.).

Keywords: Asia Minor Catastrophe, refugees, Zante, collective memory, postmemory

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	vi
Abstract	vii
Περιεχόμενα	ix
Κατάλογος Εικόνων	x
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια	xi
Εισαγωγή	1
1. Εννοιολογικές διασαφηνίσεις.....	6
2. Ιστορικό πλαίσιο	9
2.1 Συνοπτικό ιστορικό πλαίσιο Ζακύνθου πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή	13
2.2 Η Ζάκυνθος ως τόπος έλευσης προσφύγων σε προγενέστερες περιόδους της τοπικής της ιστορίας	15
2.3 Η συμμετοχή της Ζακύνθου στη Μικρασιατική Εκστρατεία	17
3. Η έξοδος και το ταξίδι των προσφύγων προς τη Ζάκυνθο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή	19
3.1 Αφιξη στη Ζάκυνθο	26
3.2 Περίθαλψη, υγειονομική κατάσταση και αποκατάσταση των προσφύγων	34
3.3 Η ενσωμάτωση των προσφύγων και οι σχέσεις τους με τους κατοίκους της Ζακύνθου.....	47
4. Τα χαρακτηριστικά των διαμεσολαβητών της μνήμης και οι συνεντεύξεις	54
5. Η προσφυγική παρουσία στη Ζάκυνθο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή έως σήμερα	61
5.1 Μνημεία - Πολιτιστικοί σύλλογοι	65
Συμπεράσματα.....	70
Βιβλιογραφία.....	75
Πηγές.....	80
Εφημερίδες.....	80
Ιστοσελίδες.....	82
Παράρτημα Α: Κατάλογος πληροφορητών.....	83
Παράρτημα Β: Οδηγός συνέντευξης	84
Παράρτημα Γ: Φωτογραφίες / αποκόμματα	86

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1α, 1β.	Απογραφή προσφύγων το 1923 στα χωριά της Ζακύνθου
Εικόνα 2, 3, 4, 5.	Αποκόματα εφημερίδων
Εικόνα 6.	Δίπλωμα «Χρυσούν Μετάλλιον» Ιωάννην Τσαφταρίδην

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

Γ.Α.Κ.	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΕΑΠ	Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων
ΕΛΣΤΑΤ	Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΕΤΕ	Εθνική Τράπεζα Ελλάδας
Κ.Μ.Σ.	Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών
ΠΤΜΚ	Πολιτισμικό Τραύμα Μικρασιατικής Καταστροφής
ΠΠΜΤ	Παγιωμένο Πολιτισμικό Μικρασιατικό Τραύμα

Εισαγωγή

Η Μικρασιατική Καταστροφή ήταν καθοριστική για τον ελληνισμό και τη μετέπειτα εξέλιξη του ελληνικού κράτους με τον ξεριζωμό από τις πατρογονικές εστίες, περίπου 1.000.000 ανθρώπων, από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη, τόσο σε πολιτικό και οικονομικό, όσο και σε κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο. Το γεγονός αυτό έδωσε τέλος στον εθνικό μεγαλοϊδεατισμό, που άρχισε με τον Κωλέττη και τελείωσε με τον Βενιζέλο· με τη Μεγάλη Ιδέα να καθορίζει την εξωτερική πολιτική και τις εσωτερικές ανάγκες της Ελλάδας.¹ Συγχρόνως η Μικρασιατική Καταστροφή καθόρισε το ιδεολογικό κενό που εμφανίστηκε από το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και την ανάγκη αναζήτησης νέων κατευθύνσεων του έθνους.²

Μετά την κατάρρευση του μετώπου, τον Αύγουστο του 1922, οι περισσότεροι πρόσφυγες αρχικά συγκεντρώθηκαν στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, τα οποία λειτούργησαν ως τόποι υποδοχής και προσωρινής περίθαλψης, και κατόπιν μετακινήθηκαν προς άλλες περιοχές της Ελλάδας, μεταξύ αυτών και στα Επτάνησα.

Ιστορικά, η θέση των Ιονίων νήσων στον γεωγραφικό χάρτη σε συνδυασμό με τη διατήρηση της χριστιανικής θρησκείας, αποτέλεσαν θετικά στοιχεία εγκατάστασης προσφύγων ή εποίκων από περιοχές της Βαλκανικής και της Ιταλικής χερσονήσου από παλιά.³ Στα Ιόνια νησιά υπήρχε έντονος θρησκευτικός ανταγωνισμός ανάμεσα στην ορθοδοξία και στην ετεροδοξία και ιδίως με τον καθολικισμό.⁴ Στην τοπική ιστορία της Ζακύνθου καταγράφονται περιστατικά, που δείχνουν την προσέλευση «συνελλήνων αδερφών» από διάφορες περιοχές, οι οποίοι ζητούσαν καταφύγιο.⁵ Όμως στο νησί η προσφυγική παρουσία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας, είναι σχεδόν άγνωστη στο ευρύτερο κοινό.

¹ Σ. Μαρκέτος, κ. ά. «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και ιδεολογικά ρεύματα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο *Ελληνική Ιστορία. Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, τόμος Γ', Πάτρα:1999, σ. 203.

² Αιμιλία Σαλβάνου, «Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος στην ελληνική ιστοριογραφία» στο *Αρχειοτάξιο. Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ελλάδα*, Περιοδική έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, τεύχος 17, Αθήνα: Θεμέλιο, Δεκέμβριος 2015, σ. 71.

³ Νίκος Γ. Μοσχονάς-Γεράσιμος Δ. Παγκράτης επιμέλεια, «Εισαγωγή» στο *Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά από τον 13ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα*, Πρακτικά Συνεδρίου (9-11 Οκτωβρίου 2019), Αθήνα: Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 2022, σ. 3.

⁴ Κ. Πορφύρης, *Κείμενα για τον πολιτισμό την ιστορία και την πολιτική*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη και Πλατύφορος, 2008, σ. 518.

⁵ Ντίνος Κονόμος, *Ζακυνθινά Χρονικά (1485-1953)*, Αθήνα: εκδόσεις Φ. Κωνσταντινίδη & Κ. Μιχαλά, 1970, σ. 156.

Στόχος της έρευνας είναι να αναδείξει μέσα από τη μεταμνήμη των απογόνων των προσφύγων, τη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν με τη διατήρηση και την παρουσία της προσφυγικής μνήμης στη Ζάκυνθο. Στο νησί παρέμεινε ένας μικρός αριθμός προσφύγων, ενώ οι περισσότεροι απ' αυτούς, έφυγαν μετά από λίγους μήνες σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Ανταλλάξιμες κατοικίες ή κτήματα για αγροτικές δραστηριότητες δεν υπήρχαν όπως π.χ. στην Κρήτη ή στη Χίο, λόγω απουσίας μουσουλμανικού στοιχείου στη Ζάκυνθο αλλά και λόγω έλλειψης κλήρου γης, επειδή μεγάλες εκτάσεις κατείχαν οι «άρχοντες» του νησιού από την εποχή της ενετοκρατίας.

Οι πρόσφυγες δεν έχασαν μόνο τον τόπο τους, τους οικείους τους, την περιουσία τους, τα επαγγέλματά τους και γενικά τον κοινωνικό τους χώρο, αλλά υπέστησαν και μια μεταβολή σε σχέση με την ταυτότητά τους, όχι μόνο σε ατομικό αλλά και σε συλλογικό επίπεδο.⁶ Η Μικρασιατική Καταστροφή προξένησε ρωγμές στην ταυτότητά τους, δηλαδή τραύμα, το οποίο μόνο με τη νοσταλγία μπορεί να θεραπευτεί το συναίσθημα, που νιώθει ο «ξένος», ο πρόσφυγας ή ο άνθρωπος που βίωσε την απώλεια.⁷

Η μελέτη λοιπόν διερευνά την έκταση του προσφυγικού πληθυσμού που έφτασε στη Ζάκυνθο και τον τρόπο οργάνωσης της εγκατάστασης και στέγασης, λαμβάνοντας υπόψη το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο του νησιού την περίοδο εκείνη. Επιπλέον, ερευνά τις σχέσεις που διαμορφώθηκαν ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους γηγενείς, καθώς και το κατά πόσον οι πρόσφυγες διατήρησαν την πολιτισμική τους ταυτότητα ή ενσωματώθηκαν στην τοπική κοινωνία. Επίσης, εξετάζει τον τρόπο που οι απόγονοι θυμούνται το βίωμα του ξεριζωμού, αν η μεταμνήμη έχει συμβάλει στον ανασχηματισμό του παρελθόντος και ποιος είναι ο ρόλος της μνήμης στη συγκρότηση της προσφυγικής ταυτότητας και μιας πιθανής συλλογικής μνήμης.

Η μεθοδολογική προσέγγιση της έρευνας στηρίζεται στον συνδυασμό και στην αξιοποίηση γραπτών και προφορικών πηγών. Αναζητήθηκε υλικό από φωτογραφίες, από επίσημα έγγραφα και από τοπικές εφημερίδες, τα οποία μαρτυρούν τα ιστορικά γεγονότα εκείνης της εποχής και τις συνθήκες εγκατάστασης των προσφύγων, αν και με την σεισμοπυρκαγιά του 1953 χάθηκαν πολύτιμες πληροφορίες. Επιπλέον, η έρευνα επικεντρώθηκε στη μεταμνήμη απογόνων δεύτερης και τρίτης γενιάς. Η αναζήτηση των πληροφοριοδοτών στη διάρκεια της έρευνας δεν ήταν εύκολη, αφού έχουν συμπληρωθεί

⁶ Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940. Αφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020, σ. 301.

⁷ Στο ίδιο, σ. 301.

100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Ζάκυνθο ο πληθυσμός της έχει αλλάξει ριζικά, οι δε εναπομείναντες απόγονοι των προσφύγων έχουν αφομοιωθεί από την τοπική κοινωνία. Παρόλα αυτά συγκεντρώθηκαν δέκα προφορικές συνεντεύξεις δεύτερης και τρίτης γενιάς, ενώ χρησιμοποιήθηκαν και τρεις γραπτές συνεντεύξεις πρώτης γενιάς, οι οποίες ανευρέθηκαν στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

Στη συλλογή των προφορικών μαρτυριών εφαρμόστηκε η μεθοδολογία της Προφορικής Ιστορίας και τηρήθηκαν οι κανόνες δεοντολογίας. Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν με τη συγκατάθεση των πληροφορητών και ξεκίνησαν από τον Ιούνιο του 2025 μέχρι τον Νοέμβριο του 2025. Οι μαρτυρίες, καθώς περιέχουν το στοιχείο της υποκειμενικότητας, προβάλλουν τη βιωματική διάσταση της ιστορίας για την κατανόηση του παρελθόντος αλλά και τον τρόπο με τον οποίο το τραύμα, η απώλεια και η δημιουργικότητα μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά. Η σύνδεση της παραδοσιακής ιστορίας με αυτές τις φωνές «από τα κάτω» συμβάλλει όχι μόνο στην ιστορική γνώση αλλά συμπληρώνει και την τοπική ιστορία του νησιού.

Στη διάρκεια της έρευνας υπήρξε προβληματισμός ως προς τον προσδιορισμό των «προσφυγικών γενιών του 1922» ιστορικά και κοινωνιολογικά, ώστε να καταταγούν οι πληροφορητές στις αντίστοιχες γενιές. Συνήθως τα άτομα προσδιορίζονται ως προς τις γενιές με βάση αν αυτά βίωσαν τα γεγονότα της προσφυγιάς και της εγκατάστασης στην Ελλάδα. Η πρώτη γενιά περιλαμβάνει τα άτομα που γεννήθηκαν στη Μικρά Ασία, στον Πόντο, στην Ανατολική Θράκη, ανεξάρτητα από την ηλικία τους κατά την άφιξή τους. Εδώ λοιπόν προκύπτει ένα ερώτημα: αν ένα παιδί γεννήθηκε στις «χαμένες πατρίδες» και ήρθε στην Ελλάδα σε μικρή ηλικία, το οποίο βέβαια δεν έχει μνήμη της πατρίδας του, όμως έζησε το τραύμα του ξεριζωμού και της εγκατάστασης στην Ελλάδα, θεωρείται πρόσφυγας πρώτης γενιάς, όπως ένας ενήλικας; Μήπως ιστορικά και γενεαλογικά είναι πρόσφυγας πρώτης γενιάς αλλά ως προς τη μνήμη που μπορεί να είναι αποσπασματική ή και ανύπαρκτη βρίσκεται σε μια άλλη ενδιάμεση κατηγορία, στην οποία συνυπάρχει το προσωπικό βίωμα με τη μεταβίβαση του τραύματος μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον; Μήπως η ηλικία μπορεί να αλλάξει τον προσδιορισμό των γενιών;

Βέβαια τα άτομα δεν μπορούν να θυμούνται τα πρώτα παιδικά τους χρόνια, επειδή οι εικόνες που σχηματίζονται δεν έχουν κάποια βάση για να στηριχθούν, γιατί δεν είναι

ακόμη κοινωνικά όντα.⁸ Σύμφωνα όμως με τον Halbwachs, τα άτομα θυμούνται ως μέλη μιας ομάδας.⁹ Έτσι λοιπόν ένα μικρό παιδί που βρέθηκε στη ίδια κατάσταση με αυτή των ενηλίκων (προσφυγιά, τραύμα) και βρίσκεται μέσα στην ομάδα ή στην οικογένεια που το περιστοιχίζει μπορεί να έχει τις ίδιες αναμνήσεις με αυτούς.¹⁰

Ως προς το περιεχόμενο, η παρούσα εργασία αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο, επικεντρώνεται σε εννοιολογικές διασαφηνίσεις σε σχέση με το τραύμα και τη μνήμη, η οποία συνεχίζει να αναπαράγεται μέσω της μεταμνήμης στη δημόσια σφαίρα, στις προφορικές μαρτυρίες, που αναδεικνύουν τις φωνές «από τα κάτω». Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου με αναφορές στη Μικρασιατική Καταστροφή, στη Συνθήκη της Λωζάνης, καθώς και στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Ζακύνθου τη συγκεκριμένη περίοδο. Επιπλέον, γίνεται και μια σύντομη ιστορική αναφορά ως προς την έλευση προσφύγων στη Ζάκυνθο σε διάφορες περιόδους της τοπικής της ιστορίας, καθώς και της συμμετοχής της στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Σχετικά με το ερευνητικό μέρος, το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με τον ξεριζωμό, την άφιξη, την εγκατάσταση και την αποκατάσταση των προσφύγων στη Ζάκυνθο με μαρτυρίες προσφύγων πρώτης γενιάς καταγεγραμμένες το 1968 από τον ερευνητή Χρήστο Σαμουηλίδη του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών¹¹ αλλά και των απογόνων τους από τη γράφουσα το 2025, στο πλαίσιο της εκπόνησης της παρούσας Διπλωματικής εργασίας. Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στα χαρακτηριστικά των διαμεσολαβητών της μνήμης, καθώς και στον σχολιασμό κάποιων σημείων των συνεντεύξεων, που παρουσιάζουν ενδιαφέρον και επηρεάζουν στιγμές της καθημερινής ζωής τους και επιπλέον ερευνάται η παρουσία ή μη διαγενεακού ιστορικού τραύματος. Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζεται αν υπάρχει παρουσία ή μη δημοσίων μνημείων, ονοματοθεσίες δρόμων και πολιτιστικών συλλόγων σχετικών με τη προσφυγική μνήμη. Επίσης, ερευνάται με ποιο τρόπο δηλώνει σήμερα την παρουσία του στη ζακυνθινή κοινωνία ο μικρός αριθμός προσφύγων, που παρέμεινε στο νησί.

Το Παράρτημα που ακολουθεί στο τέλος της εργασίας λειτουργεί επικουρικά σε σχέση με την παρακολούθηση του συνόλου της έρευνας. Αναφέρονται ονομαστικά οι πληροφορητές, οι οποίοι έδωσαν τις συνεντεύξεις στην παρούσα έρευνα και ζουν στη

⁸ Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, επιστημονική επιμέλεια-πρόλογος Άννα Μαντόγλου, μετάφραση Τίνα Πλυτά, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση, 2013, σ. 60.

⁹ Στο ίδιο, ό. π., σ. 73.

¹⁰ Στο ίδιο, ό. π., σ. 64.

¹¹ Στο εξής Κ.Μ.Σ.

Ζάκυνθο ή στην Αθήνα. Εδώ, οφείλω να μνημονεύσω τους πρόσφυγες πρώτης γενιάς Ευκλείδη Ορφανίδη, Ιωάννη Τσαβδαρίδη, Λάζαρο Τσαβδαρίδη και τον Ματθαίο (Μάνθο) Τσαβδαρίδη¹² που δεν βρίσκονται πια ανάμεσά μας. Να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τους απογόνους δεύτερης γενιάς, Άννα Παπαδοπούλου, Γιάννη Προβατίδη και Αλέξανδρο (Αλέκο) Τσαφταρίδη, που ξεδίπλωσαν τις αναμνήσεις τους και αναφέρθηκαν στα βιώματα των προγόνων τους, καθώς και τους πληροφορητές/τριες τρίτης γενιάς που συνέβαλαν στην έρευνα με τις μαρτυρίες τους και μοιράστηκαν τις αναμνήσεις τους σχετικά με τις δυσκολίες, που συνάντησαν οι πρόγονοί τους στα πρώτα χρόνια προσαρμογής. Επίσης, το Παράρτημα περιλαμβάνει τον οδηγό συνέντευξης και αποκόμματα τοπικών εφημερίδων σε σχέση με τους πρόσφυγες.

¹² Το επίθετο και των τριών πληροφορητών έχει καταγραφεί πιθανόν από λάθος των υπαλλήλων των διαφόρων υπηρεσιών της Ζακύνθου ως «Τσαφταρίδης» και όχι «Τσαβδαρίδης». Όλοι οι απόγονοί τους στη Ζάκυνθο φέρουν το επώνυμο Τσαφταρίδης. Αργότερα ο Μάνθος Τσαφταρίδης έφερε το όνομα Τσαβδαρίδης με δικαστική απόφαση, όπως διαβεβαίωσε ο γιός του Παναγιώτης, ο οποίος δεν προχώρησε στην αλλαγή του επωνύμου του.

1. Εννοιολογικές διασαφηνίσεις

Η προφορική ιστορία θεωρείται μια «πυκνή συνομιλία» ανάμεσα στον ερευνητή και τον αφηγητή, που γράφεται όχι από τον ίδιο τον ερευνητή, αλλά δια του ερευνητή,¹³ ασχολείται δε με γεγονότα και πληροφορίες του παρελθόντος, με προσωπικές μαρτυρίες στο σήμερα και αναφέρεται λιγότερο στα γεγονότα και περισσότερο στο περιεχόμενό τους.¹⁴ Εργαλείο της προφορικής ιστορίας αποτελούν οι συνεντεύξεις, οι οποίες φέρνουν στην επιφάνεια νοήματα, τρόπους κατανόησης, ερμηνείες και νοηματοδοτήσεις¹⁵ σε άγνωστα συμβάντα ή άγνωστες πλευρές καταγεγραμμένων γεγονότων.¹⁶ Οι προφορικές μαρτυρίες δημιουργούν ένα αντι-αρχείο, που πολλές φορές συμπληρώνει, «υπονομεύει» ή αμφισβητεί το περιεχόμενο του επίσημου αφηγήματος,¹⁷ το οποίο αποκρύπτει ή και ελέγχει το τι μπορεί να ακουστεί.¹⁸ Η αφήγηση του πληροφορητή επηρεάζεται από τα προσωπικά βιώματα και από τον δημόσιο λόγο,¹⁹ ενώ έχει τη δυνατότητα να ενισχύσει τη μνήμη του, επειδή συμβαίνει να επαναλαμβάνονται ή να συζητιούνται ιστορίες και με άλλα μέλη της κοινότητας.²⁰ Σύμφωνα με τον Portelli, η μνήμη και η ενθύμηση δεν είναι χώρος αποθήκευσης γεγονότων²¹ ούτε αφηρημένη έννοια αλλά αποτελεί ένα σύνολο ανάκλησης εικόνων, βιωμάτων, ιστοριών και συναισθημάτων, που συνδέονται για να αφηγηθούν μια ιστορία από τη ζωή του πληροφορητή στο παρόν, που έχει άμεση σχέση με το συλλογικό, την κοινότητα και το έθνος.²²

Η προφορική ιστορία έχει σχέση με τη μνήμη και το τραύμα, τα οποία συμβάλλουν στη συγκρότηση της ιστορικής συνείδησης. Ο όρος τραύμα δεν περιλαμβάνει μόνο το βίωμα, την ανάμνηση ή την απώθηση του βιώματος αλλά και τη σιωπή γύρω από αυτό.²³ Το τραύμα, μόνο αν ενταχθεί στο ιστορικό πλαίσιο, μπορεί να αποτελέσει πηγή ιστορικής συνείδησης, διαφορετικά θα επανέρχεται για να τη διαταράσσει με αποτέλεσμα

¹³ Χάρης Αθανασιάδης, *Η μνήμη και η πόλις. 40+1 δημόσιες ιστορίες*, Αθήνα: Ασίνη, 2025, σ. 174.

¹⁴ Alessandro Portelli, *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική. Ομιλία, Γραφή και Ανάμνηση*, μετάφραση Βάσια Λέκκα, Αθήνα: Πλέθρον, 2020, σ. 22.

¹⁵ Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Αθήνα: Πλέθρον, 2014, σ. 12.

¹⁶ Portelli, ό. π., σ. 22.

¹⁷ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Εισαγωγή. Αρχεία, αντι-αρχεία και προφορική ιστορία», στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021, σ. 12.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 14.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 8-9.

²⁰ Portelli, ό. π., σ. 26.

²¹ Στο ίδιο, σ. 27.

²² Abrams, ό. π., σ. 114.

²³ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα: Πόλις, 2007, σσ. 224-225.

να μη μπορεί αυτή να σχηματιστεί.²⁴ Επιπλέον, το παρελθόν για να ιστοριοποιηθεί χρειάζεται συναισθηματική αποστασιοποίηση και κριτική επεξεργασία.²⁵

Το συλλογικό τραύμα των προσφύγων συνδέει, αφενός την πρώτη γενιά, η οποία έζησε το τραυματικό βίωμα, αφετέρου τη δεύτερη αλλά και την τρίτη γενιά, που της κληροδοτήθηκε το τραύμα και συμμετέχει σ' αυτό μέσω της μεταμνήμης.²⁶ Η έννοια της μεταμνήμης, σύμφωνα με τη Hirsch,²⁷ αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η επόμενη γενιά, όπως εδώ οι απόγονοι των προσφύγων, σχετίζεται με ένα πολιτισμικό ή τραυματικό γεγονός, που δεν έζησε άμεσα αλλά το γνωρίζει μέσα από τις αφηγήσεις, τις εικόνες και τις πρακτικές που διαμόρφωσαν το περιβάλλον, στο οποίο μεγάλωσε. Επίσης ο Assmann, διακρίνει την «επικοινωνιακή» και την «πολιτισμική» μνήμη.²⁸ Η πρώτη αφορά τις βιωμένες, βιογραφικές αναμνήσεις μιας γενιάς που έζησε άμεσα ένα γεγονός και τις μεταδίδει στους απογόνους της, συνήθως για τρεις έως τέσσερις γενιές.²⁹ Όταν οι άμεσοι φορείς αυτής της μνήμης γερνούν, η μνήμη θεσμοθετείται μέσω αρχείων (κειμένων), τελετουργιών και πολιτισμικών πρακτικών, αποκτώντας τη μορφή της «πολιτισμικής» μνήμης.³⁰ Η μεταβίβαση της μεταμνήμης λοιπόν μπορεί να συμβεί μέσα στην οικογένεια ή ανάμεσα σε ανθρώπους της ίδιας γενιάς, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση της πολιτισμικής μνήμης και στην επαναδιαμόρφωση της πολιτισμικής ταυτότητας.³¹ Η μεταμνήμη αποτελεί μια έμμεση και διαμεσολαβημένη μορφή μνήμης, η οποία ενώνει την προσωπική με τη συλλογική μνήμη για να δημιουργήσει δεσμούς με το παρελθόν.

Πολλές φορές η ίδια η αφήγηση μπορεί να καταλήξει να είναι «επανατραυματισμός», γιατί ενεργοποιήθηκε ξανά το τραυματικό γεγονός.³² Επίσης συμβαίνει τα άτομα να επιλέγουν να παρουσιάσουν μια πιο «ισχυρή» εικόνα του εαυτού

²⁴ Στο ίδιο, σ. 225-226.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 226-227.

²⁶ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα: Νεφέλη, 2018, σ. 25.

²⁷ Marianne Hirsch, «The Generation of the Postmemory», στο *Poetics Today* 29:1 (Spring 2008), Published by Duke University Press, σ. 106. https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/research/centres/ehrc/research/current_research/memory/poetics_today-2008-hirsch-103-28.pdf (Ημερομηνία πρόσβασης 5.12.2025).

²⁸ Jan Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, μετάφραση-επιστημονική επιμέλεια Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2021, σ. 57.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 57.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 61.

³¹ Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης*, ...ό. π., σ. 24.

³² Αντώνης Αντωνίου, «Τραυματική μνήμη και επιτέλεση του εαυτού στην αφήγηση ζωής» στο *Αφηγήσεις ζωής σε καιρούς κρίσης. Μνημονικές αναπαραστάσεις, ταυτοτικές αναζητήσεις και μεθοδολογικοί αναστοχασμοί*, επιμέλεια Βασίλης Δαλκαβούκης, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Γιώργος Τσιώλης και Αντώνης Αντωνίου, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2023, σ. 95.

τους, ως αντιστάθμισμα στο βίωμα του τραύματος, γεγονός που δημιουργεί ασυνέχειες, επινοήσεις και αδόμητες αφηγήσεις των γεγονότων του παρελθόντος.³³

Η μνήμη λοιπόν του κάθε ατόμου αποτελεί μια κοινωνική διαδικασία· δηλαδή το άτομο που συνυπάρχει σε μια κοινωνία θυμάται γεγονότα, που έχουν επηρεάσει τη ζωή της κοινωνίας του, όχι μόνο ως ατομική αλλά και ως συλλογική μνήμη.³⁴ Σύμφωνα με τη Μπούσχοτεν, η συγκρότηση της συλλογικής μνήμης δημιουργείται σε τρία στάδια. Το πρώτο, η εισροή, περικλείει τις βιωμένες εμπειρίες ή γεγονότα που δεν εγγράφονται στη μνήμη, έτσι όπως συνέβησαν. Θυμόμαστε μόνο όσα κατανοούμε και όσα φιλτράρουμε μέσα από τις κοινωνικές ομάδες που ανήκουμε.³⁵ Το δεύτερο στάδιο, η μετάπλαση με τις τρεις χαρακτηριστικές διεργασίες της επιλογής, της λήθης και της μεταβολής, όπου οι αρχικές εμπειρίες μεταμορφώνονται, κάποιες επιλέγονται, άλλες ξεχνιούνται ή αλλάζουν νόημα. Για να γίνει μια εμπειρία μνήμη, πρέπει να ενταχθεί σε ένα νοητικό σχήμα που της δίνει συνοχή.³⁶ Η λήθη μπορεί να οφείλεται στη σιωπή, στην απώθηση τραυματικών γεγονότων ή στην αλλαγή της σημασίας τους με τον χρόνο με αποτέλεσμα η μνήμη μιας περιόδου να μην είναι «αφηγήσιμη».³⁷ Στο τρίτο στάδιο, στην εκροή, η ανάκληση των γεγονότων γίνεται κατανοητή μόνο όταν τοποθετείται σε ένα ευρύτερο πολιτικό, ιδεολογικό ή γνωστικό πλαίσιο και έτσι το βίωμα και οι ερμηνείες του παρελθόντος γίνονται προφορική μνήμη που συγκροτούν τη ζωντανή μνήμη της προφορικής ιστορίας.³⁸

³³ Στο ίδιο, σ. 102.

³⁴ Halbwachs, ό. π., σ. 73.

³⁵ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: Πλέθρον, 1997, σ. 212-213.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 214.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 215-216.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 220.

2. Ιστορικό πλαίσιο

Στην Ελλάδα, πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή, είχε δημιουργηθεί ένα κλίμα διχασμού και θριαμβολογίας, λόγω διαφόρων γεγονότων, που είχαν προηγηθεί, όπως η Συνθήκη των Σεβρών, η δολοφονική επίθεση του Ελευθερίου Βενιζέλου στο Παρίσι, η δολοφονία του αντιβενιζελικού Ίωνα Δραγούμη και η αποτυχία στις εκλογές του Βενιζέλου (1.11.1920), η οποία άλλαξε τις συνθήκες εντός και εκτός Ελλάδας³⁹. Το 1922 σημάδεψε το τέλος μιας ιστορικής περιόδου της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, η οποία ξεκίνησε με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και την υιοθέτηση νεωτερικών μοντέλων, τα οποία καθόρισαν και τη μορφή της Εγγύς Ανατολής.⁴⁰

Ο νεοτουρκικός εθνικισμός, επηρεαζόμενος από τη Γερμανία, δημιούργησε ένα οργανωμένο ιδεολογικό σχέδιο περιθωριοποίησης και αποκλεισμού πληθυσμών μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁴¹ Σύμφωνα με την κεμαλική ιστοριογραφία, οι περιοχές της Ανατολίας ήδη από την προϊστορική περίοδο είχαν κατοικηθεί από τούρκικα φύλα και συγκροτούσαν αναμφισβήτητα την τούρκικη πατρίδα, την οποία υπονόμειναν την περίοδο του ελληνοτουρκικού πολέμου 1919-1922, οι «ξένοι ιμπεριαλιστές».⁴²

Τα σχέδια της πολιτικής των Νεότουρκων αφορούσαν εκκαθαρίσεις μη τουρκικών και μη μουσουλμανικών πληθυσμών και στόχευαν στην μετατροπή της πολυεθνικής Αυτοκρατορίας και στη δημιουργία εθνικού τούρκικου κράτους, στο οποίο να υπερτερεί το μουσουλμανικό στοιχείο⁴³. Τις επιλογές αυτές η περιοχή του Πόντου, που είχε αυξημένη παρουσία γηγενούς ελληνικού στοιχείου, τις βίωνε ήδη από το 1916⁴⁴. Ο χριστιανικός πληθυσμός επιθυμούσε τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους του Πόντου, γιατί έτσι μόνο θα μπορούσε να επιβιώσει ο ελληνισμός σε εκείνα τα εδάφη⁴⁵. Ως

³⁹ Κώστας Κωστής, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη, 2018, σ. 562.

⁴⁰ Βλάσης Αγτζίδης, *Μικρά Ασία. Ένας οδονηρός μετασχηματισμός*, Αθήνα: εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος, 2015, σ. 22.

⁴¹ Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα: Πόλις, 2019, σ. 39.

⁴² Αγτζίδης, ό. π., σ. 23.

⁴³ Λιάκος, ό. π., σ. 47.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 97.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 98· Νίκος Μαραντζίδης, κ. ά. «Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες στην Ελλάδα: Προβλήματα ενσωμάτωσης» στο *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης, επιμέλεια Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης*, Αθήνα: Κριτική, 2006, σ. 229 <https://static.eudoxus.gr/books/66/chapter-11866.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 10.12.2025)· Ελευθερία Κυφονίδου, *Ποντιακό Ζήτημα. Στρατηγικές επιλογές και αδιέξοδα, 1917-1922*, Ιωάννινα: εκδόσεις Ισνάφι, 2022, σ. 325· Εφημερίδα *Ελεύθερος Πόντος*, Βατούμ, Σάββατον 7.11.1920, αριθ. 1350, έτος Β' <https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=39481> (Ημερομηνία πρόσβασης 20.5.2026).

αντίδραση όλων αυτών ήταν η δημιουργία αντάρτικου ποντιακού κινήματος, που στόχευε στην ασφάλεια των ελληνικών πληθυσμών και το οποίο εξόπλιζε η Ελλάδα και η Ρωσία.⁴⁶ Ειδικά ο Δυτικός Πόντος υπήρξε πεδίο μουσουλμανικών και χριστιανικών ενόπλων συγκρούσεων με θύματα αμάχους ανεξαρτήτως εθνότητας.⁴⁷

Αρχικά, ο Βενιζέλος είχε αποστασιοποιηθεί από το Ποντιακό Ζήτημα και δεν το ενέταξε στο ευρύτερο εθνικό σχέδιο.⁴⁸ Πολύ αργότερα, πριν την εκλογική αναμέτρηση του Νοεμβρίου του 1920, αποφάσισε την αποστολή ελληνικών στρατευμάτων στον Πόντο με σκοπό τη δημιουργία ελληνικού κράτους, ζητώντας τη βοήθεια των Βρετανών, αλλά ήταν ήδη αργά, γιατί έχασε στις εκλογές.⁴⁹

Πολλοί ιστορικοί, όπως ο Αγτζίδης ασκούν κριτική στον Βενιζέλο, εστιάζουν στις ευθύνες του απέναντι στο Ποντιακό Ζήτημα, ενώ αναφέρονται στη γενοκτονία των Ποντίων. Αντίθετα, άλλοι (όπως ο Λιάκος, η Κυφονίδου) θεωρούν τον Βενιζέλο πραγματιστή με την εξωτερική του πολιτική να υπολογίζει τις διεθνείς πολιτικές κατευθύνσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Το δε θέμα της γενοκτονίας του Πόντου δεν το υποβαθμίζουν αλλά το αντιμετωπίζουν ως μέρος του μετασχηματισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε εθνικό κράτος, σύμφωνα με τις εθνικιστικές ιδέες της εποχής. Επομένως οι εκτοπίσεις και οι εθνικές εκκαθαρίσεις των πληθυσμών ήταν δεδομένες.

Πριν την Καταστροφή ο τουρκικός στρατός απομάκρυνε σε εξορία Έλληνες άνδρες σε στρατεύσιμη ηλικία από διάφορες περιοχές, όπου πλησίαζε ο ελληνικός στρατός.⁵⁰ Όταν κατέρρευσε το ελληνικό μέτωπο στη Μ. Ασία οι ελληνορθόδοξοι κυρίως πληθυσμοί ακολούθησαν τον ελληνικό στρατό προς τα παράλια προκειμένου να αναχωρήσουν με πλοία με προορισμό την Ελλάδα. Οι ελληνικές πολιτικές και στρατιωτικές ηγεσίες δεν μπόρεσαν να οργανώσουν σωστά την υποχώρηση και την εκκένωση.⁵¹ Ένα τεράστιο κύμα προσφύγων έφθασε στη Σμύρνη, οι οποίοι επιχειρούσαν να εγκαταλείψουν την πόλη. Ο ελληνικός στόλος όμως είχε διαταγή να απομακρύνει μόνο τον ελληνικό στρατό που αποχωρούσε από τη Μικρά Ασία.⁵²

Από τους ξένους μόνο οι Αμερικανοί, με επικεφαλής τον πρόξενο των ΗΠΑ George Horton στην αμερικανική παροικία, διπλωμάτες, στρατιωτικές αρχές και κάποιοι

⁴⁶ Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας...* ό. π., σ. 98· Κυφονίδου, ό. π., σ. 39 και 45.

⁴⁷ Μαραντζίδης, ό. π., σ. 229.

⁴⁸ Αγτζίδης, *Μικρά Ασία. Ένας οδονηρός μετασχηματισμός...*, ό. π., σ. 151· Κυφονίδου, ό. π., σ. 321.

⁴⁹ Αγτζίδης ό. π., σ. 154-155· Κυφονίδου, ό. π., σ. 326.

⁵⁰ Ανδριώτης, ό. π., σ. 59-60.

⁵¹ Λιάκος, ό. π., σ. 94.

⁵² Αγτζίδης, *Μικρά Ασία. Ένας οδονηρός μετασχηματισμός...*, ό. π., σ. 126.

ιδιώτες ήταν αρωγοί στην προσπάθεια των προσφύγων να απομακρυνθούν. Η ίδρυση διαφόρων οργανώσεων βοήθησε στην περίθαλψη (φάρμακα, τρόφιμα, ρουχισμό) και στη μεταφορά των προσφύγων σε ασφαλή λιμάνια.⁵³ Αντίθετα, το ελληνικό κράτος με δική του ευθύνη και με τη συμβολή του ύπατου αρμοστή Αριστείδη Στεργιάδη, έβαζε εμπόδια στην αναχώρηση των προσφύγων.⁵⁴ Αυτή η άποψη στηρίχθηκε στον νόμο 2870/22, ο οποίος απαγόρευε την αποβίβαση ατόμων εξ αλλοδαπής, αν δεν είχαν θεωρημένα διαβατήρια. Ο νόμος επέβαλλε πειθαρχικές και χρηματικές ποινές στους άμεσα εμπλεκόμενους (πλοιοκτήτες, πλοίαρχοι, ταξιδιωτικοί πράκτορες), οι οποίοι θα μετέφεραν πληθυσμό από τη Μικρά Ασία.⁵⁵ Μετά την κατάρρευση του ελληνικού μετώπου στο Αφίον Καραχισάρ, ο Στεργιάδης αποχώρησε από τη Σμύρνη στις 26.8./4.9.1922.⁵⁶ Τα τούρκικα στρατεύματα εισήλθαν στην πόλη στις 27 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου 1922 και ακολούθησαν τα γνωστά σε όλους γεγονότα.⁵⁷

Έτσι λοιπόν, μετά την ελληνική ήττα τον Αύγουστο του 1922, η συνθήκη των Σεβρών (28.7/10.8.1920), διεθνής επιτυχία της ελληνικής διπλωματίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ακυρώθηκε και αντικαταστάθηκε από τη Συνθήκη της Λωζάνης (30.1.1923).⁵⁸ Με τη Συνθήκη αυτή, οι Μεγάλες Δυνάμεις, έβαλαν «τέλος» στις ελληνοτουρκικές διαφορές αλλά κυρίως ρύθμισαν τα μεταξύ τους συμφέροντα.⁵⁹ Χαρακτηριστικό της σύναψης της Συνθήκης ήταν το πρωτόκολλο που υπογράφηκε ανάμεσα στην Ελλάδα και στην κεμαλική Τουρκία για την υποχρεωτική ανταλλαγή των ελληνορθόδοξων και μουσουλμανικών πληθυσμών.⁶⁰ Τα κριτήρια της Ανταλλαγής δεν ήταν η γλώσσα, η εθνική συνείδηση ή η αντικειμενική καταγωγή αλλά για να δημιουργηθεί στα αντιμαχόμενα κράτη εθνοτική καθαρότητα, το κριτήριο ήταν καθαρά θρησκευτικό.⁶¹ Μόνο οι Κωνσταντινουπολίτες, οι Ίμβριοι και οι Τενέδιοι μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τον εθνικό χαρακτηρισμό «Έλληνες», οι υπόλοιποι προσδιορίζονταν με τον θρησκευτικό χαρακτηρισμό «ελληνορθόδοξοι» και «μουσουλμάνοι»,⁶² ενώ οι ανταλλαγέντες πληθυσμοί χαρακτηρίζονται με τον όρο «μετανάστες» και όχι

⁵³ Ανδριώτης, ό. π. σ. 129.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 130.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 130 · Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας...* ό. π., σ. 95.

⁵⁶ Νατάσα Καστρίτη, γενική επιμέλεια, *Από τη Μεγάλη ...στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Μέρος Α΄, Κατάλογος έκθεσης Νοέμβριος 2022-Δεκέμβριος 2023, Αθήνα: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, 2023, σ. 117.

⁵⁷ Στο ίδιο, ό. π., σ. 117.

⁵⁸ Αγτζίδης, *Μεταξύ Σεβρών και Λωζάννης...*, ό. π., σ. 17.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 29.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 29-30.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 35 · Λιάκος, ό. π., σ. 110.

⁶² Αγτζίδης, ό. π., σ. 35-36.

«πρόσφυγες».⁶³ Επιπλέον, η Ελλάδα αποχώρησε από την Ανατολική Θράκη για καθαρά πολιτικούς λόγους: για να αποφευχθεί μια σύγκρουση ανάμεσα στην Αγγλία και στις κεμαλικές δυνάμεις.⁶⁴ Ο ελληνικός πληθυσμός της Ανατολικής Θράκης, αν και ήταν μακριά από τις πολεμικές συγκρούσεις υποχρεώθηκε να εκκενώσει την περιοχή, η οποία δόθηκε στην Τουρκία και μέσω του Έβρου πέρασε στην Ελλάδα, μεταφέροντας το μεγαλύτερο μέρος της κινητής περιουσίας του, σύμφωνα με τη συμφωνία των Μουδανιών (28.9/11.10.1922).⁶⁵ Μαζί πέρασαν και πρόσφυγες που είχαν βρει καταφύγιο εκεί, από τα απέναντι μικρασιατικά παράλια.⁶⁶

Η άνοδος λοιπόν στην εξουσία των Νεότουρκων με επικεφαλής τον Κεμάλ το 1908 στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, άλλαξε τη μοίρα της περιοχής, όπως και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, οι ρωσικές επαναστάσεις αλλά και ο Εθνικός Διχασμός μετά την ήττα του Ελευθερίου Βενιζέλου στις εκλογές τον Νοέμβριο του 1920.⁶⁷ Και ναί μεν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, στα δύο κράτη συναντήθηκαν παλαιά και νέα στοιχεία, ωστόσο δεν προέκυψαν μόνο νέα κράτη αλλά και νέες μορφές πολιτών, κατηγορίες πληθυσμού (μειονότητες, πρόσφυγες), καθώς και διαφορετικοί τρόποι και αντιλήψεις διακυβέρνησης.⁶⁸

Η Μικρασιατική Καταστροφή υπήρξε μια ανθρωπιστική καταστροφή για τον ελληνικό και αρμένικο πληθυσμό καθώς και για τους άλλους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁶⁹ και πιθανόν για τις μουσουλμανικές κοινότητες του ελλαδικού χώρου. Η δε Συνθήκη της Λωζάνης δεν υπήρξε για την ηττημένη Ελλάδα μια «έντιμη ειρήνη», αλλά η καλύτερη δυνατή λύση, όπως ειπώθηκε εκείνη την εποχή.⁷⁰ Η χώρα εξαρτημένη από τις πολιτικές αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και κυρίως της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας κατείχε τη θέση όχι του ισότιμου συμμάχου αλλά του ακολούθου.⁷¹

Τον Σεπτέμβριο του 1922, εκδόθηκε απόφαση από το ελληνικό κράτος προς τα πλοία, τα οποία μετέφεραν πρόσφυγες, να μην κατευθύνονται στον Πειραιά και να

⁶³ Ανδριώτης, ό. π., σ. 139.

⁶⁴ Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική στις αρχές του 20ού αιώνα» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, σ. 136.

⁶⁵ Ανδριώτης, ό. π., σ. 137.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 137.

⁶⁷ Αγτζίδης, *Μεταξύ Σεβρών και Λωζάνης*, ό. π., σ. 126.

⁶⁸ Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας...ό. π.*, σ. 110.

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 11.

⁷⁰ Γιανουλόπουλος, ό. π., σ. 139.

⁷¹ Λιάκος, ό. π., σ. 109.

προσεγγίζουν άλλα λιμάνια της χώρας. Ακόμη και στη μακρινή Κέρκυρα κατέφθασε ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων.⁷² Το 1922 τα πλοία αποβίβαζαν πρόσφυγες στην Ελλάδα προερχόμενους από τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, το 1923 από την Κωνσταντινούπολη και τη Μαύρη Θάλασσα και μετά από τα λιμάνια της Νότιας Τουρκίας (Μερσίνα, Αττάλεια).⁷³ Ανάμεσα στις περιοχές της Ελλάδας που υποδέχτηκαν πρόσφυγες ήταν και η Ζάκυνθος, αν και το νησί δεν είχε πολλές δυνατότητες υποδοχής.

2.1 Συνοπτικό ιστορικό πλαίσιο Ζακύνθου πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή

Ως γνωστόν, πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή, είχε αρχίσει η εθνική πολιτική διαίρεση της Ελλάδας, ο Εθνικός Διχασμός, ανάμεσα στους βενιζελικούς και στους βασιλόφρονες. Ο Βενιζέλος επιθυμούσε η Ελλάδα να πολεμήσει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων (Entente), ενώ οι βασιλόφρονες επιθυμούσαν ουδετερότητα.⁷⁴ Ο Βενιζέλος, συμφώνησε να αποβιβαστούν οι συμμαχικές δυνάμεις στη Θεσσαλονίκη για να βοηθήσουν τη Σερβία αλλά αναγκάστηκε σε παραίτηση από τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Στις εκλογές της 6/19-12-1915 το κόμμα του Βενιζέλου δεν συμμετείχε με αποτέλεσμα να κερδίσουν τις εκλογές τα φιλογερμανικά κόμματα που επιθυμούσαν την ουδετερότητα.⁷⁵ Ο Βενιζέλος σχημάτισε στη Θεσσαλονίκη προσωρινή κυβέρνηση με τον ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη και τον στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή και έτσι η Ελλάδα είχε δύο κέντρα εξουσίας.⁷⁶

Στη Ζάκυνθο τα δύο μεγάλα κόμματα⁷⁷ εντάχθηκαν, οι μεν ρωμιάνοι (μετριοπαθείς) με τους βενιζελικούς, οι δε λομβαρδιανοί (φιλελεύθεροι/ριζοσπάστες) με τους βασιλόφρονες⁷⁸. Το τοπικό «Κέντρο του Κόμματος των Φιλελευθέρων», μέλη του

⁷² Ανδριώτης, ό. π., σ. 131.

⁷³ Στο ίδιο, σ. 131.

⁷⁴ Ντίνος Κονόμος, *Ζάκυνθος Πεντακόσια χρόνια (1478-1978), Πολιτική Ιστορία, Τόμος τρίτος, (Τεύχος Δ΄ 1864-1978)*, Αθήνα: 1986, σ. 110· Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας...σ. 556·* Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας...*, ό. π., σ. 64-65.

⁷⁵ Κονόμος, ό. π., σ. 110· Κωστής, ό. π., σ. 557.

⁷⁶ Κονόμος, ό. π., σ. 110· Λιάκος, ό. π., σ. 73.

⁷⁷ Στα Επτάνησα στην περίοδο της «Αγγλικής Προστασίας» υπήρχαν τρία πολιτικά κόμματα. Οι Φιλελεύθεροι ή Ριζοσπάστες, οι Μετριοφρονες ή Μεταρρυθμιστές και οι Καταχθόνιοι ή Οπισθοδρομικοί, βλ. Λεωνίδας Ζώης *Ιστορία της Ζακύνθου*, Ζάκυνθος: εκδόσεις «Τρίμορφο», Αναστατική έκδοση, 2005, σ. 265. Στη Ζάκυνθο οι Λομβαρδιανοί (ριζοσπάστες, οπαδοί του Κ. Λομβάρδου) και οι Ρωμιάνοι (μετριοπαθείς, οπαδοί του Ρώμα) είχαν μεγάλη πολιτική αντιπαράθεση, βλ. Λεωνίδας Ζώης *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου, Τόμος Α΄ Ιστορικών-Βιογραφικών*, Ζάκυνθος: Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων και εκδόσεις «Τρίμορφο», 2011, σ. 371 και 573 αντίστοιχα.

⁷⁸ Κονόμος, *Ζάκυνθος Πεντακόσια Χρόνια Τόμος τρίτος, Τεύχος Δ΄*, ό. π., σ. 110.

οποίου ήταν έμποροι και επιστήμονες και είχαν επηρεάσει ιδεολογικά την ιστορική λέσχη «Ο Ζάκυνθος», έγινε κέντρο των ρωμιάνων.⁷⁹ Οι Άγγλοι και οι Γάλλοι, οι οποίοι υποστήριζαν τις απόψεις του Βενιζέλου, απέκλεισαν διάφορα ελληνικά παράλια και κατέλαβαν επίκαιρες θέσεις σε νησιά, ανάμεσά τους και η Ζάκυνθος.⁸⁰ Τελικά, η απόβαση των Γάλλων στο νησί (1/13.12.1916) ενδυνάμωσε τη θέση των βενιζελικών, των οποίων η ιδεολογική και πολιτική τοποθέτηση στηρίχθηκε στις *λόγχες των Σενεγαλέζων*,⁸¹ οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην πολιτική λέσχη των βασιλοφρόνων «Ο Λομβάρδος», στο Θέατρο και στο Κάστρο.⁸² Η πολιτική διαμάχη και ο αντιβενιζελισμός ανάμεσα στις δύο παρατάξεις του νησιού αύξανε διαρκώς σε όλη τη διάρκεια της γαλλικής κατοχής.⁸³

Όμως, ήδη από τον Ιανουάριο του 1916, η Ζάκυνθος αντιμετώπιζε δυσκολίες στο εμπόριο, στη γεωργία και στον επισιτισμό, λόγω του αποκλεισμού των Άγγλων και των Γάλλων.⁸⁴ Τη δε περίοδο της γαλλικής κατοχής το νησί αντιμετώπισε την έλλειψη ψωμιού και άλλων προϊόντων, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ιδίως γέροντες και παιδιά να πεθαίνουν από την πείνα.⁸⁵ Η οικονομική παρακμή του νησιού όμως είχε ξεκινήσει από την περίοδο της ένωσης της Αθήνας με την Πάτρα με τη σιδηροδρομική γραμμή (1884) και τη διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου (1893), που έδωσε τα πρωτεία στα εμπορικά λιμάνια της Πάτρας και του Πειραιά.⁸⁶ Στις αρχές του 1900, η οικονομική δραστηριότητα του νησιού περιοριζόνταν σε λίγες μικρές βιοτεχνίες και σε μια φτωχή αγροτική παραγωγή, με τους αγρότες να βρίσκονται σε οικονομικό αδιέξοδο και να αναγκάζονται να μεταναστεύουν.⁸⁷ Την ίδια περίοδο στη Ζάκυνθο ήταν πολύ λίγες οι αρχοντικές οικογένειες με τίτλους και φεουδαρχικά προνόμια από την εποχή της Βενετοκρατίας και που ακόμα κατείχαν μεγάλες εκτάσεις γης στον ζακυνθινό κάμπο.⁸⁸ Ο εργαζόμενος πληθυσμός στα χωριά ήταν χωρισμένος στους μικροκτηματίες, οι οποίοι

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 110.

⁸⁰ Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Ζάκυνθος: εκδόσεις «Τρίμορφο», Αναστατική έκδοση, 2005, σ. 275· Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας...*, ό. π., σ. 73.

⁸¹ Γαλλικός αποικιακός στρατός.

⁸² Κονόμος, *Ζάκυνθος Πεντακόσια χρόνια...Τόμος τρίτος, τεύχος Δ΄*, ό. π., σσ. 111-113.

⁸³ Στο ίδιο, σ. 113· Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, ό. π., σ. 277.

⁸⁴ Κονόμος, *Ζάκυνθος Πεντακόσια χρόνια...Τόμος τρίτος, τεύχος Δ΄*, ό. π., σ. 111.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 111· Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου...*, ό. π., σ. 276.

⁸⁶ Διονύσιος Γ. Κάρδαρης, *Ο Χορός στη Ζάκυνθο μέσα από την πολιτική κοινωνική ιστορία. Από την Ενετοκρατία (1485) έως το 1925*, Ζάκυνθος: εκδόσεις «Έντυπο», 2025, σ. 80· Κονόμος, *Ζάκυνθος Πεντακόσια χρόνια...Τόμος τρίτος, τεύχος Δ΄*, ό. π., σ. 92.

⁸⁷ Κάρδαρης, *Ο Χορός στη Ζάκυνθο...*, ό. π., σ. 80· Κονόμος, *Ζάκυνθος Πεντακόσια χρόνια...Τόμος τρίτος, τεύχος Δ΄*, ό. π., σ. 100.

⁸⁸ Κονόμος, *Πεντακόσια Χρόνια...Τόμος τρίτος, τεύχος Δ΄*, ό. π., σ. 100.

ήταν άνεργοι, όταν δεν καλλιεργούσαν τη γη, στους «σέμπρους»⁸⁹ των ευγενών, που ήταν «αιώνια» δουλοπάροικοι στους άρχοντες και έπαιρναν ένα μικρό μέρος της παραγωγής και στους μεροκαματιάρηδες, οι οποίοι δούλευαν για ένα εξευτελιστικό μεροκάματο.⁹⁰ Το 1920, ο πληθυσμός του νησιού, λόγω της μετανάστευσης και των νεκρών από την πείνα την περίοδο 1916-1917 ήταν 37.340 κάτοικοι, σε σχέση με την καταμέτρηση του 1906 που ήταν 49.104 κάτοικοι.⁹¹

2.2 Η Ζάκυνθος ως τόπος έλευσης προσφύγων σε προγενέστερες περιόδους της τοπικής της ιστορίας

Η Ζάκυνθος ήδη από τον 15^ο αιώνα, την περίοδο της κυριαρχίας των Τόκκων⁹² (1357-1479) δέχτηκε Έλληνες πρόσφυγες που ήρθαν από την Κωνσταντινούπολη και από το Δεσποτάτο του Μορέως.⁹³ Στον πρώτο βενετο-οθωμανικό πόλεμο το 1464 ένας μεγάλος αριθμός Μοραϊτών (10.000) και άλλοι Έλληνες και Ελληνοαλβανοί αγωνιστές (stradiotti) με επικεφαλής τον Μιχάλη Ράλλη, βρήκαν καταφύγιο στη Ζάκυνθο,⁹⁴ ενώ τους παραχωρήθηκαν εκτάσεις γης για καλλιέργεια.⁹⁵ Στη διάρκεια του 16ου αιώνα μεγάλες ομάδες πληθυσμών από περιοχές που κατακτούσαν οι Οθωμανοί εγκαταστάθηκαν στη Ζάκυνθο, συνεισφέροντας στην οικονομική της ανάπτυξη (καλλιέργεια σταφίδας, εμπόριο, ναυτιλία).⁹⁶

Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, στη διάρκεια του Κρητικού πολέμου και ιδίως μετά την πτώση του Χάνδακα το 1669, ένας μεγάλος αριθμός Κρητικών προσφύγων περνάει στα

⁸⁹ Σέμπρος: Η λέξη προέρχεται από το servus, αυτός που καλλιεργεί ξένο αγρό, βλ. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικό και Λαογραφικόν Ζακύνθου, τόμος Β΄, Λαογραφικόν, Ζάκυνθος*: Μουσείο Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων και εκδόσεις «Τρίμορφο», 2011, σ. 424.

⁹⁰ Κονόμος, *Ζάκυνθος Πεντακόσια χρόνια..., Τόμος τρίτος, τεύχος Δ΄*, ό. π., σ. 100.

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 115.

⁹² Οι Τόκκοι, προερχόμενοι από τη φυλή των Ταύκων, εκαυχάτο ότι είχαν καταγωγή από τον Τοτίλα, βασιλιά των Γότθων, τον οποίο ακολούθησαν στην πολιορκία της Ρώμης (546 π.Χ.). Εγκαταστάθηκαν στην αρχή στο Βενεδέντο και αργότερα στη Νεάπολη. Λόγω της συνεργασίας τους για την επάνοδο του βασιλιά Φρειδερίκου Β΄ Αγγιοίνου, αμείφθηκαν με τιμάρια και ηγεμονίες αποκτώντας έτσι μεγάλη δύναμη. Ο Γουλιέλμος Β΄ ο Τόκκος, στρατιωτικός διοικητής της Κέρκυρας παντρεύτηκε το 1311, τη Μαργαρίτα, κόρη του Ιωάννη Α΄, του Κομνηνού. Βλ. Λεωνίδας Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου, Ζάκυνθος*: εκδόσεις «Τρίμορφο», 2005, Αναστατική έκδοση, σ. 103.

⁹³ Άκης Λαδικός, *Μαθητεία στη Ζακυνθινή Ιστορία στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια 1453-2000 για τους μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, Ζάκυνθος*: εκδόσεις «Τρίμορφο», 2006, σ. 14.

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 14.

⁹⁵ Μαριάννα Κολυβά, «Ritrovandosi quella isola deserta e quasi in tuto vacchua et abandonata». Μέτοικοι, έποικοι, «stradiotti» και πρόσφυγες στη Ζάκυνθο (τέλη 15^{ου} αι. – μέσα 16ου αι.) στο *Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά από τον 13ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα*, επιμέλεια Ν. Γ. Μοσχονάς - Γ.Δ. Παγκράτης, Πρακτικά Συνεδρίου (9-11 Οκτωβρίου 2019), Αθήνα: Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 2022, σ. 200.

⁹⁶ Λαδικός, ό. π., σ. 17.

Ιόνια νησιά και πολλοί εγκαθίστανται στη Ζάκυνθο συμβάλλοντας έτσι στην πολιτισμική και πνευματική αναγέννηση του νησιού.⁹⁷ Αλλά και στη διάρκεια του Αγώνα του '21 βρήκαν καταφύγιο στο νησί χιλιάδες Έλληνες πρόσφυγες, οι οποίοι ήρθαν από τον Μοριά και εγκαταστάθηκαν στα νότια της πόλης κοντά στον Άγιο Χαραλάμπη, στο ποτάμι, σε συνοικισμό τον ονομαζόμενο «Μπεναρδακεία» ή Νιοχώρι, που παραχώρησε ο Ιωάννης Βερναρδάκης,⁹⁸ ευγενής από την Κρήτη.⁹⁹ Ο εθνικός μας ποιητής Διονύσιος Σολωμός στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος* (1826) αναφέρεται και στις γυναίκες πρόσφυγες από το Μεσολόγγι (β' πολιορκία του Μεσολογγίου), που είχαν καταφύγει στο νησί και βρήκαν συμπαράσταση από τον λαό και περιφρόνηση από την αριστοκρατία.¹⁰⁰ Επίσης, Ηπειρώτες πρόσφυγες καταδιωκόμενοι από τα προεπαναστατικά χρόνια ήδη αλλά και σε όλη τη διάρκεια του Αγώνα βρήκαν καταφύγιο στη Ζάκυνθο.¹⁰¹ Πολλές προσφυγικές οικογένειες από τα Καλλάρρυτα, πριν την καταστροφή του χωριού τους και τη σφαγή των κατοίκων από τους Τουρκοαλβανούς του Ιμπραήμ Πρεμέτη, εγκαταστάθηκαν στη Ζάκυνθο μιας και αρκετοί συντοπίτες τους είχαν επαγγελματικές σχέσεις στο νησί, όπως οι φημισμένοι αργυροχρυσοχόοι Αθανάσιος Νικ. Τζημούρη και Γεώργιος Διαμαντής Μπάφας κ.ά.¹⁰² Όταν ξέσπασε η Κρητική Επανάσταση το 1866, η Ζάκυνθος δέχτηκε πάλι από το 1866-1868 «επήλυδες»¹⁰³ από την Κρήτη.¹⁰⁴ Στην περίοδο της ονομαζόμενης Αγγλικής «Προστασίας», αξιοσημείωτες οικογένειες προσφύγων συμμετείχαν στα κοινά και διακρίθηκαν σε κοινωνικό και πατριωτικό επίπεδο.¹⁰⁵

Σύμφωνα με τον Κονόμο, ο συνεχής εποικισμός χιλιάδων Ελλήνων προσφύγων, ιδίως από την Δυτική Πελοπόννησο, την Αιτωλοακαρνανία, την Ήπειρο και την Κρήτη και με τους μεικτούς γάμους ανάμεσα στους ντόπιους και στους υπόλοιπους Έλληνες,

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 31.

⁹⁸ Λεωνίδα Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου, Τόμος Α' Ιστορικών - Βιογραφικών*, Ζάκυνθος: Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων και εκδόσεις «Τρίμορφο», 2011, σ. 88· Ντίνος Κονόμος, *Τση Ζάκυνθος*, Αθήνα: 1983, σ. 38.

⁹⁹ Ο Ιωάννης Βερναρδάκης ή Μπεναρδάκης ήταν ευγενής από την Κρήτη γραμμένος στο *Libro D' oro* το 1579 και υπηρέτησε σε διάφορες υψηλές θέσεις τίμια και ευσυνειδήτα. Πέθανε στις 20 Ιουλίου του 1842, βλ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών...*, ό. π. σ. 88.

¹⁰⁰ Κ. Πορφύρης, *Κείμενα για τον πολιτισμό την ιστορία και την πολιτική...* ό. π., σ. 374.

¹⁰¹ Ντίνος Κονόμος, *Ηπειρώτες στη Ζάκυνθο*, Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1964, σ. 7.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 12 και 17.

¹⁰³ Επήλυς: αυτός που ήρθε από άλλη χώρα, ο αλλοδαπός, βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 1998, σ. 649.

¹⁰⁴ Ντίνος Κονόμος, *Ζάκυνθος Πεντακόσια χρόνια... Τόμος τρίτος, τεύχος Δ'*, ό. π., σ. 32.

¹⁰⁵ Ντίνος Κονόμος, *Ηπειρώτες στη Ζάκυνθο...*, ό. π., σ. 7.

περιόρισαν σε μεγάλο βαθμό την εθνολογική επικράτηση των Λατίνων.¹⁰⁶ Οι πρόσφυγες επηρεάστηκαν από το ιδιόμορφο περιβάλλον του νησιού, φυσικού και κοινωνικού, αφομοιώθηκαν και εξελίχθηκαν με την πάροδο του χρόνου σε αντιπροσωπευτικούς παράγοντες και πολλές φορές θεμελιωτές της τοπικής ιστορίας.¹⁰⁷

2.3 Η συμμετοχή της Ζακύνθου στη Μικρασιατική Εκστρατεία

Η Ζάκυνθος διακρίθηκε σε όλους τους αγώνες του ελληνισμού, υπηρετώντας την υπόθεση της ελευθερίας, είτε συμμετέχοντας σε ένοπλους αγώνες είτε ενισχύοντας αυτούς οικονομικά.¹⁰⁸ Με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης πολλοί Ζακυνθinoί έσπευσαν να βοηθήσουν στον ένοπλο αγώνα για την ελευθερία περνώντας στον Μοριά, ενώ Ζακυνθinoί του εξωτερικού κατατάχθηκαν στον Ιερό Λόχο.¹⁰⁹

Αργότερα, οι Ζακυνθinoί συμμετείχαν στον Μακεδονικό Αγώνα, στον Α΄ και Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ ένας αξιοσημείωτος αριθμός στρατιωτών και αξιωματικών από τη Ζάκυνθο συμμετείχε στη Μικρασιατική Εκστρατεία.¹¹⁰ Τα επίσημα στοιχεία αναφέρουν 80 βαριά τραυματισμένους, που ξεψύχησαν σε στρατιωτικά νοσοκομεία, 64 στρατιώτες πεσόντες στα πεδία των μαχών και 3 αξιωματικούς νεκρούς.¹¹¹ Ανάμεσά τους ο μοίραρχος Διονύσιος Ξανθόπουλος του Μάρκου, που κατακρεουργήθηκε από τους Τούρκους (4/9/1922) στη Μαγνησία της Μ. Ασίας. Στο Αφίον Καραχισάρ, τραυματίστηκε ο Λεωνίδας Δημητρόπουλος, ενώ σκοτώθηκε ο Χαράλαμπος Λάμπας του Λάμπρου από το Γερακαρίο. Στο στρατιωτικό νοσοκομείο του Αφίον Καραχισάρ άφησαν την τελευταία τους πνοή οι Παναγιώτης Πέττας, Κωνσταντίνος Προκόπης από το Σκουλικάδο και ο Αντώνης Ραυτόπουλος.¹¹² Στη μάχη στον ποταμό Σαγγάριο σκοτώθηκαν οι Ζακυνθinoί Σπυρίδων Βυθούλκας του Ιωάννη, Βασίλειος Σούλης από το Ρόιδο και ο Ιωάννης Ματαράγκας του Εμμανουήλ από το Μουζάκι. Σπουδαίο ρόλο στην Εκστρατεία έπαιξαν οι αξιωματικοί Αντώνιος

¹⁰⁶ Ντίνος Κονόμος, *Ζάκυνθος Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978) Πολιτική Ιστορία, τόμος τρίτος, τεύχος Α΄ (1478-1800)*, Αθήνα:1981, σ. 7-8 και 15.

¹⁰⁷ Ντίνος Κονόμος, *Ηπειρώτες στη Ζάκυνθο*, ό. π., σ. 7.

¹⁰⁸ Λαδικός, ό. π., σ. 108.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 69.

¹¹⁰ Στο ίδιο, σσ. 108-113.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 113.

¹¹² Στο ίδιο, σ. 113.

Καποδίστριας και Νίκος Λυκούρεσης.¹¹³ Βέβαια, πολλοί αιχμαλωτίστηκαν από τους Τούρκους το 1922, ανάμεσά τους και ο δεκανέας Ιωάννης Χασαλεύρης από τις Βολίμες. Στο ποίημά του *Τα βάσανα του νέου αιχμαλώτου δεκανέως Ιωάννου Χασαλεύρη εκ Βολιμών Ζακύνθου αιχμαλωτισθείς κατά την 20 Αυγούστου 1922, υπό των αγρίων Τούρκων εις τα υψώματα του Τουλού Μπουνάρ* αφηγείται τις περιπέτειές του από το 1912 που στρατεύθηκε.¹¹⁴

Ο Τύπος της Ζακύνθου αφιέρωσε στήλη, η οποία αναφερόταν στην εξιστόρηση των περιπετειών των στρατιωτών στη Μ. Ασία. Ο δε Ιωάννης Δαμίρης δώρισε στον Δήμο Ζακυνθίων μαρμάρινη αναθηματική στήλη σε μνήμη των πεσόντων στη Μ. Ασία ζακυνθινών στρατιωτών και αξιωματικών, η οποία τοποθετήθηκε στο Ναό του νεκροταφείου.¹¹⁵

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 113.

¹¹⁴ Ιωάννης Χασαλεύρης, «Τα βάσανα του νέου αιχμαλώτου δεκανέως Ιωάννου Χασαλεύρη εκ Βολιμών Ζακύνθου αιχμαλωτισθείς κατά την 20 Αυγούστου 1922, υπό των αγρίων Τούρκων εις τα υψώματα του Τουλού Μπουνάρ» στο *Ιωάννης Χασαλεύρης: 120 χρόνια από τη γέννησή του*, επιμέλεια-εισαγωγή Θεοδωρής Πομόνης, Βολίμες: Γυμνάσιο-Λύκειο Βολιμών, 2011, σ. 3-16.

¹¹⁵ Εφημερίδα *Φιλελεύθερος* Πέμπτη 10.11.1922, 11ο έτος, αρ. 555.

3. Η έξοδος και το ταξίδι των προσφύγων προς τη Ζάκυνθο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή

Πέρασαν περίπου 40 χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, που στην Ελλάδα άρχισαν να μιλάνε για το τραύμα των πληθυσμών,¹¹⁶ το οποίο από ατομικό εξελίχθηκε σε συλλογικό και στο τέλος μετατράπηκε σε εθνικό δηλαδή σε τόπο μνήμης του έθνους.¹¹⁷ Σύμφωνα με την Τατά-Αρσέλ,¹¹⁸ το εθνικό τραύμα μετατράπηκε σε «Πολιτισμικό Τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής (ΠΤΜΚ)» με αποτέλεσμα να ευαισθητοποιήσει τη συνείδηση, τη μνήμη και την ταυτότητα της δεύτερης γενιάς και τρίτης γενιάς των απογόνων, που ως πολιτισμικές ομάδες έχουν κοινή ιστορία.

Η Μπούσχοτεν αναφέρει¹¹⁹ ότι το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, που γράφτηκε από τους ερευνητές μόνο με «χαρτί και καλαμάρι» καταγράφει μόνο τη ζωή τους στη Μικρά Ασία και στις εκεί τοπικές κοινότητες, καθώς και τον εκτοπισμό τους, χωρίς να αποτυπώνει την εμπειρία της προσφυγιάς, ενώ η εμπειρία του πολέμου, της Αντίστασης και του Εμφυλίου στην Ελλάδα δεν καταγράφηκε. Όπως είχε δηλώσει ο ερευνητής του Κ.Μ.Σ. Χρήστος Σαμουηλίδης μιλούσαμε για τα πολιτικά γεγονότα αλλά δεν τα καταγράφαμε.¹²⁰ Επίσης, ένα άλλο θέμα που παρουσιάζεται στις αφηγήσεις των πληροφορητών είναι η δράση του ποντιακού αντάρτικου πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η δυτική περιοχή του Πόντου υπήρξε τόπος βίαιων πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ ενόπλων ομάδων μουσουλμάνων και χριστιανών, όπως αναφέραμε παραπάνω. Ο Παναγιώτης Τσακαλίδης, πρόεδρος του Ποντιακού Συλλόγου στη Ζάκυνθο «Ακρίτες του Ιονίου», απόγονος προσφύγων από την πλευρά του πατέρα του και της μητέρας του, διηγείται:

*Όσο ξέρω λεγόμαστε Μυλωνίδης, γιατί οι πρόγονοί μας είχανε αλευρόμυλο
[...] και ήτανε Μυλωνίδηδες. Όταν έγινε το '22 η Καταστροφή είχανε φύγει*

¹¹⁶ Λιάκος, *Πώς το παρελθόν...ό. π.*, σ. 225.

¹¹⁷ Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης...ό. π.*, σ. 12.

¹¹⁸ Λίμπυ Τατά Αρσέλ, *Με το Διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, επίμετρο Χριστίνα Παπαδοπούλου, Αθήνα: Κέδρος, 2014, σ. 31.

¹¹⁹ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν και Αντώνης Αντωνίου «Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα: τάσεις, θεματικές και προσεγγίσεις. Ένας βιβλιογραφικός οδηγός» στο *Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις* (βλ. υποσημ. 52), σ. 93.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 93.

αντάρτες στα βουνά και επειδή δεν μπορούσαν να τους πιάσουν οι Τούρκοι τους λέγανε τσακάλι, τσακάλι και έμεινε το Τσακαλίδης.¹²¹

Επίσης χαρακτηριστικές είναι οι ακόλουθες δηλώσεις:

Ο Τοπάλ Οσμάν ήρθε στην περιοχή μας, αλλά δεν έκανε κακό. Δεν τον άφησαν [...] στην πόλη, στο Χαμιδρέ, ήρθε με απόφαση να σφάζει όλους τους χριστιανούς. Ένας μπέης όμως, ο Σαμί μπέης, μας γλύτωσε. «Σκοτώστε εμένα πρώτα και μετά τους χριστιανούς» [...] και έτσι γλύτωσαν τα χωριά του Μελέτ από τη σφαγή. Ο Θεός να αναπαύσει τη ψυχή του.¹²²

Το Λαγός ήταν πρώτα χριστιανικό χωριό που τούρκεψε ολόκληρο. Ένας Τούρκος μάλιστα ήταν απόγονος του παπά του χωριού και είχε κρυμμένα κάπου κειμήλια ακριβά. Τον καιρό των Κεμαλικών, οι αντάρτες του χωριού Γιάτζουλου (ελληνικό χωριό της Περιφέρειας Ρεσαδιέ) πήραν αιχμάλωτο αυτόν τον Τούρκο και του ζήτησαν τα κειμήλια. Αλλά εκείνος δεν τα μαρτύρησε. Είπαν να τον σκοτώσουν, αλλά ο Δαμιανός, ο καπετάνιος, δεν τους άφησε.¹²³

Η γιαγιά μου το '18 [...], πέρασε από την Ορντού, στο Βατούμ της Ρωσίας¹²⁴ με τα τέσσερα παιδιά της, [...] τον άντρα της τον είχαν στείλει εξορία δύο χρόνια προς την Καππαδοκία, επειδή ήτανε αντάρτης στα μέρη του Πόντου.¹²⁵

¹²¹ Προφορική μαρτυρία Παναγιώτη Τσακαλίδη, απόγονος γ' γενιάς, Τοκάτη (Αμάσεια) και Κονδύλη (Σεβάστεια), Ζάκυνθος, 2025 (παραχωρητήριο συνέντευξης 29.8.2025).

¹²² Μαρτυρία Λάζαρου Τσαβδαρίδη, γεννημένος το 1885, πρόσφυγας α' γενιάς από τη Μουζάμανα, περιφέρεια Σεβίν Καραχισάρ, Μικρασιατικής Επαρχίας Νότιου Πόντου, ο οποίος ήρθε στη Ζάκυνθο, στον Άγιο Κήρυκο το 1922 μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πηγή: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, ερευνητής Χρήστος Σαμουηλίδης, Μάιος 24-5-68, Αρχείο Κ.Μ.Σ. φάκελος ΜΠΟ 1098.

¹²³ Μαρτυρία Ιωάννη Τσαβδαρίδη, γεννημένος το 1893, πρόσφυγας α' γενιάς, αδερφός του Λάζαρου Τσαβδαρίδη από τη Μουζάμανα, περιφέρεια Σεβίν Καραχισάρ, Μικρασιατικής Επαρχίας Νότιου Πόντου, ο οποίος ήρθε στη Ζάκυνθο, στον Άγιο Κήρυκο το 1922 μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Πηγή: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, ερευνητής Χρήστος Σαμουηλίδης, Μάιος 24-5-68, Αρχείο Κ.Μ.Σ. φάκελος ΜΠΟ 1098.

¹²⁴ Από παλιά υπήρχαν οικονομικές σχέσεις της ρώσικης αυτοκρατορίας με τον Πόντο, λόγω γειτνίασης.

¹²⁵ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Καρακασίδη, απόγονος γ' γενιάς, Τραπεζούντα, Αθήνα, 2025, (παραχωρητήριο συνέντευξης 22.6.2025).

Η μαρτυρία του Λάζαρου Τσαβδαρίδη πρόσφυγα πρώτης γενιάς και άλλων προσφύγων επιβεβαιώνει τις μαρτυρίες των απογόνων των προσφύγων περί εξορίας.

Το χωριό μας δεν το εξόρισαν, καθόλου. Η περιοχή μας ήταν τόπος εξορίας. Έρχονταν εξόριστοι από την Κερασούντα, από την Ορντού και από άλλα μέρη. Εμείς κάναμε έρανο μαζεύαμε λεφτά και τους τα δίναμε. Τους δίναμε και τρόφιμα.¹²⁶

Το ίδιο και η μαρτυρία του Χρήστου Ταξίδη:

Οι Τούρκοι έπιαναν όλους τους άντρες, σε ηλικία στρατεύσιμη και τους εξόριζαν. Σε διάφορα μέρη και στο Ερζερούμ και στο Ερζιγκιάν και προς τον Καύκασο.¹²⁷

Ακόμη και το 1926 ερχόντουσαν στην Ελλάδα αιχμάλωτοι, οι οποίοι εργάζονταν από το 1922 σε καταναγκαστικά έργα (π.χ. έργα οδοποιίας) στην Τουρκία. Η εφημερίδα *Προσφυγική Φωνή* έγραφε εκείνη την εποχή: «Το Σοβιετικό ατμόπλοιο *Τσιτσερίν* μετέφερε από την Κων/πολη στον Πειραιά έξι Μικρασιάτες αιχμαλώτους, τους οποίους ανακάλυψαν στο Ερζερούμ, τα μέλη της Διεθνούς Επιτροπής και μετά από ενέργειές τους, οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να τους απελευθερώσουν».¹²⁸ Άλλοι πάλι δωροδοκούσαν τους Τούρκους για να μη μιλήσουν ή λιποτακτούσαν, όπως σημειώνει ο Σαμουηλίδης, που κατέγραψε τη μαρτυρία του Ιωάννη Τσαβδαρίδη:

Στρατιώτης δε πήγε, έκανε έξι χρόνια λιποτάκτης. Έμενε τότε στα δάση και τότε σε σπίτι. Πλήρωνε χρήματα στο καρακόλ¹²⁹ και όπου αλλού χρειαζόταν και δεν πήγε στον στρατό.¹³⁰

¹²⁶ Μαρτυρία Λάζαρου Τσαβδαρίδη, πρόσφυγας α' γενιάς, ό. π.

¹²⁷ Μαρτυρία Χρήστου Ταξίδη, πρόσφυγας α' γενιάς στην ερευνήτρια Ελένη Γαζή στις 7.6.1960 στην Πτολεμαίδα. Βλ. *Η Εξοδος. Μαρτυρίες από τον Ανατολικό Παράλιο Πόντο, τόμος Δ',* Πρόλογος-Επιστημονική εποπτεία Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Ιστορική Εισαγωγή Οδυσσέας Λαμψιδής, Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2015, σ. 151.

¹²⁸ Εφημερίδα *Προσφυγική Φωνή*, Κυριακή 21 Φεβρουαρίου 1926, έτος 3ον, αριθ. 209 <https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=32800> (Ημερομηνία πρόσβασης 22.1.2026).

¹²⁹ Καρακόλ(ι) από τη τούρκικη λέξη karakol, αστυνομικό τμήμα, φρουραρχείο.

¹³⁰ Πηγή Κ.Μ.Σ., ερευνητής Χρήστος Σαμουηλίδης, Αρχείο, φάκελος ΜΠΟ 1098.

Από τις αφηγήσεις των προσφύγων αλλά και των απογόνων τους αντλούμε στοιχεία για τη σχέση τους με τους Τούρκους με τους οποίους είχαν αρμονική συνύπαρξη. Γενικά, οι πιο ηλικιωμένοι θεωρούσαν ότι τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων και όχι ο κοινός τούρκικος πληθυσμός ήταν υπεύθυνος για τις ταραχές και τον πόλεμο, που είχε ως αποτέλεσμα τη φυγή τους.¹³¹ Κάποιοι Τούρκοι, φαίνεται ότι προσπάθησαν να βοηθήσουν και να διασώσουν τους Έλληνες από τις βιαιοπραγίες των Κεμαλικών δυνάμεων.¹³² Η Αλέκα Τσαφταρίδη-Βράχα θυμάται από τις αφηγήσεις της γιαγιάς της Κατίνας:

Ο παππούς είχε ένα φίλο (Τούρκο) που ήτανε αστυνομικός και [...] του λέει: «Λάζαρε, θα πάρεις την οικογένειά σου [...] και θα σε στείλω εγώ κάπου να περάσει αυτή η φασαρία, να μην σου κάνουν κακό. Διώχνουν τους Έλληνες, σκοτώνουν, γίνεται μεγάλη καταστροφή [...] σκέψου, να το κανονίσω.»¹³³

Από τον ποντιακό πληθυσμό, όσοι κατόρθωσαν να επιβιώσουν από τις εκτελέσεις και τις εκτοπίσεις, έφυγαν όπως μπορούσαν προς τον Καύκασο (Ρωσία) ή πολλοί έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη μέσω Σαμψούντας.¹³⁴ Εκεί στοιβαγμένοι σε καταυλισμούς βίωσαν τις άσχημες συνθήκες της προσφυγιάς (πείνα, κρύο, μολυσματικές ασθένειες) και όσοι επέζησαν μετά από κάποιους μήνες επιβίβαστηκαν σε καράβια με προορισμό την Ελλάδα.¹³⁵ Από το Υπουργείο Περιθάλψεως υπήρχε ενημέρωση, ότι πρόσφυγες από τον Πόντο θα έφταναν στην Ελλάδα αρχές Δεκεμβρίου. Για την μεταφορά τους είχαν σταλεί ατμόπλοια για να παραλάβουν 40.000 πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι θα εγκαθίστανται στην Ήπειρο. Επίσης το Υπουργείο διέταξε την εγκατάσταση 3.000 προσφύγων στην Κεφαλλονιά, 2.500 στη Ζάκυνθο, 1.000 στα Κύθηρα και 1.000 στη Μονεμβασιά.¹³⁶

¹³¹ Renne Hirschon- Φιλιππάκη «Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς» στο *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, επιμέλεια Ευθύμιος Παπαταξιάρχης - Θεόδωρος Παραδέλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 349.

¹³² Ευστάθιος Πουλιάσης (επιστημονική επιμέλεια), *Από την Ιωνία στο Ιόνιο. Πρόσφυγες στην Κέρκυρα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα-Κέρκυρα: Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, 2024, σ. 42.

¹³³ Προφορική μαρτυρία Αλέκας Τσαφταρίδη-Βράχα, απόγονος γ' γενιάς, Μουζάμανα Πόντου, εγγονή του Λάζαρου Τσαβδ(φ)αρίδη, Κυψέλη (Μπελούσι), Ζάκυνθος, 2025 (παραχωρητήριο συνέντευξης 8.9.2025).

¹³⁴ Μαραντζίδης, «Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες στην Ελλάδα: Προβλήματα ενσωμάτωσης»... ό. π., σ. 230.

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 230.

¹³⁶ Εφημερίδα *Έθνος*, 26 Νοεμβρίου 1922, έτος 10ον αριθ. 3192

<https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=33218> (Ημερομηνία πρόσβασης 19.1.2026).

Ο Σαμουηλίδης κατέγραψε τη μαρτυρία του Λάζαρου Τσαβδαρίδη, που ήρθε στη Ζάκυνθο μετά την Καταστροφή:

Τα Χριστούγεννα του 1922, από το λιμάνι της Ορντού με το ατμόπλοιο «Κουρτ-Τζεμάλ» πήγε ως την Κων/πολη και από κει, με το ελληνικό φορτηγό πλοίο «Πηνιός Άνδρου» ξεκίνησε για την Ελλάδα.¹³⁷

Ο δε Ιωάννης Τσαβδαρίδης, αδερφός του Λάζαρου Τσαβδαρίδη, αφηγήθηκε στον ίδιο ερευνητή:

Το 1922, το Δεκέμβριο, φύγαμε [...]διαδοχικώς σε κύματα. Το πρώτο κύμα κατέβηκε στο Μελέτ παζαρού [...] και από κει στην Ορντού. Μπήκα στο βαπόρι [...] κι αν ήταν ελληνικό [...] πήγαινε στην Ελλάδα, αν ήταν τούρκικο, πήγαινε ως την Πόλη. Από τους τελευταίους έφυγα εγώ με τη μάνα μου. Το βαπόρι λεγόταν «Παχρί Τσατίτ». Τέσσερις μέρες μείναμε μέσα στο βαπόρι. Ύστερα ήρθε ένα ελληνικό φορτηγό και μας βάλανε εκεί μέσα για να έρθουμε στην Ελλάδα. Ήρθαμε στη Ζάκυνθο, παραμονή Χριστουγέννων.¹³⁸

Η Άννα Παπαδοπούλου απόγονος προσφύγων από την οικογένεια του πατέρα αλλά και της μητέρας της εξιστορεί τις αναμνήσεις από όσα έχει ακούσει:

Άθλιες συνθήκες, γνωρίζω ότι ο πατέρας μου ήτανε ενός έτους και τον χάσανε στο διάστημα όλης αυτής της μετακίνησης, τον βρήκανε μετέπειτα [...]. Ήτανε χωρισμένοι σε γυναικόπαιδα και οι άντρες από πίσω [...] να προστατεύουν τις γυναίκες [...]ζέραν κάποια μονοπάτια [...] ταλαιπωρήθηκαν πάρα πολύ μέχρι να φτάσουν [...] στη Σμύρνη και να αποχωρίσουν.¹³⁹

Το ταξίδι των προσφύγων προς την Ελλάδα διαρκούσε αρκετές μέρες και το πλοίο πέραγε από διάφορα λιμάνια μέχρι να του επιτρέψουν σε ποιο λιμάνι θα τους

¹³⁷ Πηγή Κ.Μ.Σ., ερευνητής Χρήστος Σαμουηλίδης, Αρχείο, φάκελος ΜΠΟ 1098.

¹³⁸ Μαρτυρία Ιωάννη Τσαβδαρίδη, πρόσφυγας α' γενιάς, ό. π.

¹³⁹ Προφορική μαρτυρία Άννας Παπαδοπούλου, απόγονος β' γενιάς, Πάφρα Πόντου, Αθήνα 2025 (παραχωρητήριο συνέντευξης 5.11.2025).

αποβιβάσει. Ο συνωστισμός, η ελλιπής σίτιση, οι καιρικές συνθήκες¹⁴⁰ αλλά και πολλές φορές η άσχημη συμπεριφορά του πληρώματος κατά τη μεταφορά των προσφύγων, σύμφωνα με τις μαρτυρίες τους¹⁴¹ δημιουργούσαν άσχημες συνθήκες.¹⁴² Ο Αλέκος Τσαφταρίδης θυμάται από τις διηγήσεις του παππού του:

«Στο Αιγαίο κάνανε την ανταλλαγή με άλλο καράβι [...] με ελληνικό καράβι...[...]δεν κατέβηκε ο Τούρκος κάτου, τους 'βγαλε από την Ορντού μέχρι στο Αιγαίο ...[...] Και τους λέει ο καπετάνιος, απ' ό,τι έλεγε η γιαγιά: Πού πάτε; Πάμε στα αδέρφια μας. Ποια αδέρφια σας; Ούτε νερό δεν θα 'χετε να πιείτε που θα πάτε εκεί.»¹⁴³

Την παραπάνω μαρτυρία επιβεβαιώνει ο παππούς του Λάζαρος Τσαβδαρίδης, στον Σαμουηλίδη εξηγώντας και την αιτία στέρησης του νερού:

Επειδή οι πρόσφυγες δεν ήταν «βασιλικοί» αλλά «βενιζελικοί» για επτά μέρες δεν τους δίνανε νερό. Την παραμονή των Χριστουγέννων έφθασε στη Ζάκυνθο.¹⁴⁴

Τη στέρηση νερού στο ταξίδι αναφέρει και ο εγγονός του, Αλέκος Τσαφταρίδης, όπως του διηγήθηκε η γιαγιά του Κατίνα:

Η γιαγιά μου ήρθε έγκυος από κει...[...]...Το καράβι ήταν έξω από το λιμάνι γύρω στις δέκα μέρες και παραπάνω, γιατί δεν είχαν που να τους βάλουν...[...] Μέσα στο πλοίο ξεμείνανε από νερό...[...]. Η γιαγιά μου έπαιρνε νερό από τη θάλασσα και έβραζε, γιατί είχε μικρά παιδιά, το νερό, να φύγει το αλάτι να τους φτιάξει γάλα υποτίθεται με κάτι άλλο...».¹⁴⁵

¹⁴⁰ Ανδριώτης, ό. π., σ. 131.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 157.

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 131.

¹⁴³ Προφορική μαρτυρία Αλέξανδρου (Αλέκος) Τσαφταρίδη, απόγονος β' γενιάς, Μουζάμανα Πόντου, εγγονός του Λάζαρου Τσαβδ(φτ)αρίδη, Άγιος Κήρυκος (Αγκερυκός) Ζάκυνθος 2025, (παραχωρητήριο συνέντευξης 12.8.2025).

¹⁴⁴ Πηγή Κ.Μ.Σ., ερευνητής Χρήστος Σαμουηλίδης, ό. π.

¹⁴⁵ Προφορική μαρτυρία Αλέξανδρου (Αλέκος) Τσαφταρίδη, ό. π.

Συχνές ήταν οι καταγγελίες εκ μέρους των προσφύγων, τους οποίους κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους προς την Ελλάδα τους εκμεταλλεύθηκαν ο πλοίαρχος και το πλήρωμα του πλοίου. Όπως διαβάζουμε στον Τύπο της εποχής με το ατμόπλοιο *Καβάλλα* που κατέπλευσε στη Ζάκυνθο «πρόσφυζ ευϋπόληπτος» για να προφυλάξει σε μία καμπίνα τέσσερις άνδρες και ένα παιδί, πλήρωσε στον πλοίαρχο τριάντα πέντε τούρκικες λίρες. Οι δε φτωχοί ταξίδεψαν μέσα στο κρύο και στη βροχή, ενώ δεν υπήρξε «ουδεμία φιλανθρωπία, καμμία ευσπλαχνία δια τους ατυχείς εκπατρισθέντας».¹⁴⁶

Οι πρόσφυγες δεν ήταν αποδεκτοί από την ελληνική κοινωνία ως ομοεθνείς αντιθέτως είχαν δημιουργηθεί αντιπροσφυγικά αισθήματα ήδη από την περίοδο του Εθνικού Διχασμού στη διαμάχη βενιζελικών-αντιβενιζελικών. Οι κάτοικοι της Παλαιάς Ελλάδας κουρασμένοι από τους συνεχείς πολέμους δεν εξέφραζαν καμία επιθυμία να πολεμήσουν στη Μικρά Ασία για αυτούς τους πληθυσμούς, που τους αποκαλούσαν «τουρκομερίτες» και «γιαουρτοβαφτισμένους» και αυτός ήταν και ένας από τους λόγους για τους οποίους έχασε τις εκλογές ο Βενιζέλος.¹⁴⁷ Αντίθετα, η ελληνικότητα της Μακεδονίας, που ενώθηκε με την Παλαιά Ελλάδα με τους Βαλκανικούς Πολέμους είχε εμπνεύσει πατριωτικά αισθήματα, λόγω της καλλιέργειας του εθνικού φαντασιακού.¹⁴⁸

Πολλές φορές οι προφορικές μαρτυρίες λειτουργούν ως αντι-αρχείο και αμφισβητούν το επίσημο αφήγημα, οι δε πληροφορητές επηρεάζονται από τα προσωπικά βιώματα των προγόνων τους με αποτέλεσμα να υπάρχει ένας «επανατραυματισμός». Χαρακτηριστικές είναι οι ακόλουθες αφηγήσεις των απογόνων για τον ερχομό των προγόνων τους στη Ζάκυνθο:

*Ήρθανε στη Ζάκυνθο [...] ο προορισμός τους ήτανε ο Πειραιάς, αλλά επειδή το καράβι έπιασε ψείρες τους αφήσανε στη Ζάκυνθο [...] Είχανε μεγάλη ταλαιπωρία, είχανε προβλήματα, γιατί αρρωσταίνανε μέσα. Αν θυμάμαι καλά η γιαγιά μου είχε αρρωστήσει με πνευμονία.*¹⁴⁹

¹⁴⁶ Εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, Πέμπτη 1.12.1922, έτος 11ον αρ. 558.

¹⁴⁷ Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης*, ό. π., σ. 13.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 14.

¹⁴⁹ Προφορική μαρτυρία Ζέτας Χατζηχαράλαμπος, απόγονος γ' γενιάς (Κωνσταντινούπολη), Μπελούσι, Ζάκυνθος 2025 (παραχωρητήριο συνέντευξης 13.8.2025).

Ο πατέρας μου ήταν από την Κερασούντα της Μικράς Ασίας [...] Ήταν 16 ή 17 χρονών, γεννήθηκε το 1905...[...] ήρθε στη Ζάκυνθο μαζί με το θείο του, τον Τριαντάφυλλο Προβατίδη, γιατί ήταν ορφανός. Τους διώζανε οι Τούρκοι εκεί με τη καταστροφή...τους έβαλαν σε βάρκες και σ' ένα πλοίο και ήρθανε εδώ...συνήθως πολλοί πήγανε στη Βόρεια Ελλάδα. Ταλαιπωρία μέσα, ο ένας επάνω στον άλλο ήτανε [...]Ήτανε καμιά δεκαριά οικογένειες στη Ζάκυνθο. Πόσοι ήτανε δεν ξέρω [...]. Έρημος ήτανε, είχε να φάει μια βδομάδα.¹⁵⁰

Η γιαγιά μου έφυγε από την Τραπεζούντα [...] με πέντε παιδιά[...]. Το '22 από εκεί με το καράβι τους έφεραν στον Πειραιά [...]. Στη Δραπετσώνα μείνανε για λίγο καιρό και μετά τους έφεραν στη Ζάκυνθο [...]. Το μόνο που είχε φέρει ένα μπόγο ρούχα. Ο άντρας της ήρθε λίγο αργότερα.¹⁵¹

Η γιαγιά μου [...] Ελισάβετ Βασιλειάδου [...] ήταν ανύπαντρη τότε [...] μόνη της μπήκε στο καράβι [...] μπερδεύτηκε [...] τα αδέρφια της πήγανε στο Βατούμ, [...] δεν κατάλαβε, ότι χωριστήκανε. Ήτανε τουρκόφωνη, δεν καταλάβαινε [...]θα πρέπει να είχε από την περιοχή της γνωστούς για να κατέβει [...]στη Ζάκυνθο.¹⁵²

Παρατηρούμε λοιπόν, ότι οι προφορικές μαρτυρίες προσφύγων πρώτης γενιάς, ακόμη και η μεταμνήμη των απογόνων τους σήμερα, εκφράζουν τον ξεριζωμό, τις άσχημες συνθήκες του ταξιδιού, το τραύμα και την αγωνία της επιβίωσης στη «μητέρα πατρίδα». Με το πρωτόκολλο της Συμφωνίας της Λωζάνης, σφραγίστηκε ο μεγάλος ξεριζωμός από τις πατρογονικές εστίες, ο οποίος αποτελεί τραυματική εμπειρία για τον προσφυγικό πληθυσμό.

3.1 Αφιξη στη Ζάκυνθο

Φθάνοντας στην Ελλάδα, στους τόπους υποδοχής, οι πρόσφυγες αντιμετώπισαν άσχημες συνθήκες διαβίωσης. Μετά την καταγραφή τους στον προσωρινό χώρο διαμονής τους,

¹⁵⁰ Γιάννης Προβατίδης, απόγονος β' γενιάς, (Κερασούντα Μ. Ασίας) Ζάκυνθος 2025 (παραχωρητήριο συνέντευξης 29.7.2025).

¹⁵¹ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Καρακασίδη, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

¹⁵² Προφορική μαρτυρία Άννας Παπαδοπούλου, απόγονος β' γενιάς, ό. π.

ακολουθούσε καραντίνα, πολιτογράφηση, καταγραφή της εκεί παρουσίας που εγκατέλειψαν, εγγραφή στα μητρώα για αποζημίωση κ.ά.¹⁵³ Έτσι λοιπόν, μετά την αποβίβαση, οι πρόσφυγες εγκαθίστανται σε πρόχειρα καταλύματα, όπως αποθήκες, σχολεία, εκκλησίες ή κάποια υπόστεγα, και μετά υποβάλλονταν σε ιατρική εξέταση (εμβολιασμός).¹⁵⁴ Τα σχολεία παρέμειναν κλειστά την περίοδο 1922-23 ή υπολειτούργησαν επειδή είχε γίνει επίταξη ή κατάληψη.¹⁵⁵

Ο τοπικός τύπος της Ζακύνθου ανέφερε την απόφαση του αρμόδιου Υπουργείου, που ενημέρωνε τον Νομάρχη Ζακύνθου, για την άφιξη περίπου 1800 προσφύγων. Για την περίθαλψή τους, ο Νομάρχης Μαγριπλής, συνέστησε δύο επιτροπές, μία για τη συλλογή εράνων και μία για τη φροντίδα της εγκατάστασής τους.¹⁵⁶ Σε συνεννόηση με τους Προέδρους των κοινοτήτων, αποφασίστηκε ότι 1.400 πρόσφυγες θα εγκατασταθούν σε διάφορες κοινότητες, ώστε να μην υπάρχει συνωστισμός στην πόλη, ενώ οι υπόλοιποι θα φιλοξενηθούν σε «ητοιμασμένα υπό των αρμοδίων οικήματα» στη Μόχαλη και στο Ακρωτήρι.¹⁵⁷ Με ενέργειες του Σάρτζιντ (πρόξενος της Μεγάλης Βρετανίας), ο μεγαλέμπορος Κρωβ, ο οποίος διέμενε στην Πάτρα, παραχώρησε ένα τμήμα του μεγάρου του στην πόλη της Ζακύνθου για φιλοξενία των προσφύγων.¹⁵⁸ Η Αγγλική Στοά ανέλαβε να φιλοξενηθούν εκεί περίπου εκατό πρόσφυγες και φρόντισε για το φαγητό τους και την καθαριότητά τους.¹⁵⁹ Εκτός των μελών της Αγγλικής Στοάς, στη σίτιση των προσφύγων συνέβαλε η Αγγλική Παροικία της Ζακύνθου και οι υπάλληλοι του Αγγλικού τηλεγραφείου, ενώ ζήτησαν από τον Ερυθρό Σταυρό, οργανωτή, βοηθούς και φαρμακευτικό υλικό για την περίθαλψη των προσφύγων του συγκεκριμένου τμήματος. Επίσης, με δαπάνη της Καθολικής Εκκλησίας και της ιταλικής παροικίας, ιδρύθηκε Νοσοκομείο στην έπαυλη της Λατινικής Αρχιεπισκοπής (οικία Σάρτζιντ), στην οποία θα νοσηλεύονταν οι πρόσφυγες.¹⁶⁰

Το 1922 η Επαναστατική Επιτροπή (Γονατάς, Πλαστήρας, Φωκάς), η οποία εκτελούσε χρέη κυβέρνησης, αποφάσισε την επίταξη «εν όλω ή εν μέρει» κάθε είδους ακινήτου στις πόλεις ή στην ύπαιθρο. Η επίταξη ιδιωτικών κατοικιών για τη στέγαση των

¹⁵³ Ανδριώτης, ό. π., σ. 304.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 131.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 174.

¹⁵⁶ Εφημερίδα *ΕΛΠΙΣ*, 16.10.1922, έτος ΜΗ 48ο, αρ. 2458.

¹⁵⁷ Εφημερίδα *ΕΛΠΙΣ*, 27.11.1922, έτος ΜΗ 48ο, αρ. 2464.

¹⁵⁸ Εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, 27.10.1922, έτος 11ο, αρ. 552.

¹⁵⁹ Εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, Πέμπτη 1.12.1922, 11ο έτος, αρ. 558.

¹⁶⁰ Εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, Πέμπτη 8.12.1922, 11ο έτος, αρ. 559.

προσφύγων ήταν μια απόφαση, η οποία δεν ήταν αποδεκτή από τους ιδιοκτήτες των οικημάτων. Προτιμήθηκαν κατοικίες, οι οποίες ήταν κενές ή είχαν επιπλέον δωμάτια. Όμως, οι εύποροι πρόσφυγες όφειλαν να καταβάλουν το μίσθωμα.¹⁶¹

Αργότερα, στη Ζάκυνθο κάποιοι από τους ιδιοκτήτες ζήτησαν και έλαβαν αποζημιώσεις ή κατέφυγαν στα δικαστήρια, εξ αιτίας φθορών, όπως επικαλέστηκαν. Παράδειγμα, ιδιοκτήτρια της οποίας η διώροφη κατοικία είχε επιταχθεί για την προσωρινή εγκατάσταση προσφύγων στη συνοικία Μητροπόλεως, στην πόλη της Ζακύνθου. Η ιδιοκτήτρια κατέφυγε το 1928 στα δικαστήρια ζητώντας από το Υπουργείο Οικονομικών και από το Υπουργείο Υγιεινής Προνοίας και Αντιλήψεως να της καταβληθούν τα μισθώματα σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν.Δ. της 1ης Ιουλίου 1927 περί ενοικιοστασίου. Το συγκεκριμένο οίκημα από το 1914 ήταν μισθωμένο προς 550 δρχ. ετησίως στην Αγγλική Τεκτονική Στοά. Η ιδιοκτήτρια λοιπόν ζητούσε να της καταβληθούν τα μισθώματα σύμφωνα με την αξία του έτους 1914, όταν το οίκημα ήταν μισθωμένο από την Αγγλική Τεκτονική Στοά.¹⁶² Άλλη μία περίπτωση ήταν η επίταξη οικίας στη Μπόχαλη το 1924 (αριθ. πρωτ. 1303), στην οποία η αρμόδια Υπηρεσία εγκατέστησε 160 πρόσφυγες, που παρέμειναν μέχρι το 1930, σύμφωνα με το έγγραφο. Η ιδιοκτήτρια και μετά οι απόγονοί της ζητούσαν από το Υπουργείο Υγιεινής Προνοίας και Αντιλήψεως με αίτησή τους (αριθ. 5168) άρση της επίταξης, την οποία και κέρδισαν (αριθ. πρωτ. 42248) και αποζημίωση ύψους 100.000 δρχ. για φθορές της οικίας από τους πρόσφυγες (αριθ. 3056). Επίσης και στο Μαχαιράδο επιτάχθηκε οικία το 1924, όπου εγκαταστάθηκαν τέσσερα άτομα και η αποζημίωση ήταν είκοσι δρχ. μηνιαίως από το Δημόσιο (αριθ. 1456).¹⁶³

Οι πρώτοι πρόσφυγες έφθασαν στη Ζάκυνθο τον Δεκέμβριο του 1922, με το «επίτακτο» ατμόπλοιο *Καβάλλα*, όπως έγραφε ο τοπικός Τύπος:

*Ηλθαν επιτέλους τα θλιμμένα απομεινάρια της φυγής και του καϋμού.
Ηλθαν τα δυστυχή αυτά θύματα της πολιτικής ανεμυαλιάς...[...]Ηλθαν τα
περισσότερα, γυμνά, ελεεινά, ξυπόλητα, συρόμενα από την κούρασι...[...]
ήλθαν ...[...] και έφεραν στους ώμους τα κουρέλια απομεινάρια που τους*

¹⁶¹ Ανδριώτης, ό. π., σ. 174-175.

¹⁶² Από τα Πρακτικά της Στοάς «Αστήρ της Ανατολής». Ευχαριστίες οφείλω στον κ. Θεόδωρο Κάρδαρη για τα αντίγραφα των εγγράφων που μου παραχώρησε, τα οποία περιέχουν τις παραπάνω πληροφορίες.

¹⁶³ Πηγή: Γ.Α.Κ. από το Αρχείο Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας, σειρά επιτάξεις (Ζάκυνθος), αταξινόμητα έγγραφα, φάκελος αριθ. 7808 και φάκελος αριθ. 8126.

αφήκεν ο Κεμάλ.¹⁶⁴ Η ατελείωτη κινηματογραφική ταινία του προσφυγικού δράματος συνεχίζεται πάντοτε και μας παρουσιάζει καθ' ημέραν και νέας δραματικές σκηνάς. Είναι τόση η δυστυχία των ανθρώπων αυτών τους οποίους από δεκαήμερου φιλοξενεί η Ζάκυνθος, είναι τόσαι αι ανάγκαι των ...[...] ώστε νομίζομεν ότι κάθε σύστασις και κάθε προτροπή προς τους φιλανθρώπους συμπολίτας μας περιττεύει εντελώς.¹⁶⁵

Ο Πορφύρης¹⁶⁶ περιγράφει την άφιξη των προσφύγων στη Ζάκυνθο, όπου αποβιβάζονταν οι πρόσφυγες από τα βαπόρια карабиές-карабиές στο μπαστούνι του πόρτο [...] και εβγάζανε από τα έγκατά τους κάτι κολασμένους ανθρώπους, άλλους ζωντανούς, άλλους πεθαμένους, μερικοί ψυχομαχάνε.¹⁶⁷ Τους μετέφεραν με «χειρόκαρα» με τους βρώμικους μπόγους τους στα κτίρια, που είχαν επιταχθεί για αυτόν τον σκοπό, όπως στο Θέατρο, στο Καραμπίνειο¹⁶⁸, στο Γυμνάσιο και στο ερειπωμένο κτίριο του Κρωβ¹⁶⁹ καθώς και σε προσφυγικούς καταυλισμούς, που δημιουργήθηκαν στη Β' Σχολή του Άμμου.¹⁷⁰

Σύμφωνα με τον Σαμουηλίδη, που συνομίλησε με τον Ευκλείδη Ορφανίδη, «το πρώτο καράβι [...] που άραξε στο λιμάνι της Ζακύνθου ήταν ένα παλιοκάραβο. Έβγαλε στη στεριά άρρωστους πρόσφυγες, που δεν έμειναν πολλούς μήνες. Άλλοι πέθαναν κι άλλους τους μετέφεραν αλλού. Το δεύτερο καράβι ήταν το Γρανικός του Εμπειρικού. Ήρθε από την Πόλη στη Ζάκυνθο και έφερε 4.000 περίπου πρόσφυγες, ως επί το πλείστον Πόντιους»¹⁷¹ και στη συνέχεια ο Ορφανίδης του διηγήθηκε:

«Ανάμεσα σ' αυτούς ήμουν και εγώ, οχτώ χρονών παιδί. Μερικοί γέροι που έβλεπαν τα ψηλά καμπαναριά της Ζακύνθου, προπάντων του Άι-Διονύση, έλεγαν: Από την Τουρκία φύγαμε και στην Τουρκία ήρθαμε. Νόμιζαν ότι τα

¹⁶⁴ Εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, Πέμπτη 1.12.1922, 11ο έτος, αρ. 558· εφημερίδα *ΕΛΠΙΣ*, έτος ΜΗ 48, 4.12.1922, αρ. 2465.

¹⁶⁵ Εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, Πέμπτη 8.12.1922, έτος 11ο, αρ. 559.

¹⁶⁶ Φιλολογικό ψευδώνυμο του Πορφύρη Κονίδη.

¹⁶⁷ Κ. Πορφύρης, *Ενθυμήματα. Όσα έζησα, όσα είδα, όσα άκουσα*, επιμέλεια Διονύσης Σέρρας, Αθήνα: Περίπλους, 2000, σ. 77.

¹⁶⁸ Η Ασπασία Καραμπίνη ήταν απόγονος εμπόρων από τα Καλλάρρυτα της Ηπείρου, οι οποίοι το 1813 εγκαταστάθηκαν στη Ζάκυνθο. Πριν τον θάνατό της (1905) δώρησε το αρχοντικό της στο Δήμο για να λειτουργήσει ως Παρθενοναγωγείο ή Δημοτικό σχολείο Θηλέων, βλ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών, Τόμος Α' ...* ό. π., σ. 272.

¹⁶⁹ Πορφύρης ό. π., σ. 77.

¹⁷⁰ Εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, Πέμπτη 29.12.1922, έτος 11ο, αρ. 562.

¹⁷¹ Πηγή Κ.Μ.Σ. ερευνητής Χρήστος Σαμουηλίδης, φάκελος ΜΠΟ 1098.

καμπαναριά ήταν μιναρέδες! Στη Ζάκυνθο πετάζανε οι πρόσφυγες τα φέσια τους στη θάλασσα. Το θυμάμαι σαν σήμερα». Το 1922 ήρθε και το «Αρχιπέλαγος» και έφερε άλλους 3.500-4.000 πρόσφυγες Μικρασιάτες, από την Πόλη, τη Νικομήδεια και Σμύρνη. Αλλά κι αυτοί έφυγαν.¹⁷²

Πράγματι, παραμονές Χριστουγέννων του 1922, έφθασε στη Ζάκυνθο το πλοίο *Γρανικός*, το οποίο απέπλευσε από την Κωνσταντινούπολη με πρόσφυγες από περιοχές του Πόντου και με άλλους Μικρασιάτες, οι οποίοι παρέμειναν στο νησί περίπου εννιά μήνες και μετά έφυγαν.¹⁷³ Η Άννα Παπαδοπούλου μιλάει για τη γιαγιά της:

Η γιαγιά η Ελισάβετ (Βασιλειάδου) [...] έμεινε περίπου έξι μήνες [...]. Τους έβαλαν σε σκηνές [...] της είπαν, ότι οι συγγενείς σου έχουνε φύγει προς περιοχή πιο πάνω... Ήπειρο και μάλλον τώρα μέσω Λευκάδας πήγε δεν το ξέρουμε, μέσω Κέρκυρας πήγε; Έφυγε μαζί με άλλους [...] βρήκε τα ξαδέρφια της τα μακρινά τους Βασιλειαδαίους στο χωριό, στην Ήπειρο [...] και κάνανε το χωριό Νέα Σινώπη και Νέα Σαμψούντα.¹⁷⁴

Ο Δεμέτης ανέφερε,¹⁷⁵ ότι ο Μάνθος Τσαβδαρίδης (γιος του Λάζαρου Τσαβδαρίδη), που ήταν τότε πέντε χρονών, του αφηγήθηκε ότι οι Έλληνες κυνηγημένοι επιβιβάζονταν σε πλοία και με αυτά μεταφέρονταν σε διάφορα λιμάνια των Δαρδανελίων και κατόπιν επιβιβάζονταν σε μεγαλύτερα πλοία για να αναχωρήσουν για την Ελλάδα. Μετά από 12 ημέρες ταξίδι, κοντά στα Χριστούγεννα του '22 και με απαράδεκτες συνθήκες, φτάσανε στη Ζάκυνθο. Τους κατέβασαν στο λιμάνι χωρίς να τους ρωτήσουν και με κέρα τούς σκόρπισαν στα χωριά του κάμπου.

¹⁷² Ευκλείδης Ορφανίδης, πρόσφυγας α' γενιάς. Πηγή: Κ.Μ.Σ. Ο ερευνητής Χρήστος Σαμουηλίδης, ο οποίος συνάντησε στη Ζάκυνθο το 1968 τον πληροφορητή αναφέρει, ότι είναι 54 ετών, τσαγκάρης από τα Κοτύωρα και πιστεύει ότι οι πληροφορίες δεν είναι τόσο ακριβείς και είναι ανεξέλεγκτες. Αρχείο, φάκελος ΜΠΟ 1098.

¹⁷³ <https://www.pontosnews.gr/712088/pontos/24-dekemvrioy-1922-ellines-pr> (Ημερομηνία πρόσβασης 25.4.2025).

¹⁷⁴ Προφορική μαρτυρία Άννας Παπαδοπούλου, απόγονος β' γενιάς, ό. π.

¹⁷⁵ Γιάννης Δεμέτης, «Μικρασιάτες στη Ζάκυνθο», Ημέρα της Ζάκυνθος, 29.12.2011, προφορική μαρτυρία του Μάνθου Τσαβδαρίδη, πρόσφυγα β' γενιάς, (Πόντος). <https://www.imerazante.gr/2011/12/29/38506> (Ημερομηνία πρόσβασης 25.4.2025).

Στη Ζάκυνθο, ο Δημήτριος Αμπελοράβδης¹⁷⁶ ζητούσε με πρότασή του την επισκευή του μεσαιωνικού κτιρίου για την εγκατάσταση των προσφύγων, ώστε να απομακρυνθούν από την παραλιακή οδό και από άλλα τμήματα της πόλης και έδινε «ΔΡΑΧΜΑΣ ΔΕΚΑΚΙΣΧΙΛΙΑΣ», ως πρώτη προσφορά.¹⁷⁷ Με το φυλλάδιο που εξέδωσε, πρότεινε λύσεις ώστε να ρυθμιστεί το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων γιατί, αν και υπήρξε ιδιωτική φιλανθρωπία, αποτελούσε προσωρινή λύση. Όμως, δεν υπήρχαν πολλά δημόσια κτίρια και υποδομές έτοιμες να φιλοξενήσουν πρόσφυγες στην πόλη και έτσι τους εγκατέστησαν σε διάφορα χωριά, όπως φαίνεται από τις παρακάτω μαρτυρίες των πληροφορητών. Ο Γιάννης Καρακασίδης δίνει πληροφορίες για τη δική του οικογένεια:

Ήταν στο Σαρακηνάδο. Στην αρχή μείνανε στο Μπανάτο, σ' ένα σπίτι του Καλκάνη [...] με ένα ευτελές ενοίκιο, με μια βοήθεια και μετά αγорάσανε ένα ...οίκημα, ένα κτήμα μάλλον με ένα σπίτι απ' τον Αυγουστίνο που [...] τελευταία αυτός είχε σαπωνοποιία. [...] Δεν ήταν ομαδοποιημένοι. Πήγαν πέντε οικογένειες στη Λιθακιά, τρεις οικογένειες στο Σαρακινάδο, πέντε οικογένειες στο Καταστάρι, στο Γαλάρο σε όλα τα χωριά.¹⁷⁸

Ο δε πατέρας Γεώργιος Καμπίτσης από το χωριό Παντοκράτορας διηγείται:

Με τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, ήρθε εδώ μια γυναίκα με το γιο της, ονομαζόμενη Βηθλεέμ Πεσματζόγλου και ο γιος της Σεραφείμ Πεσματζόγλου [...] από κάποια περιοχή κοντά στη Σμύρνη και κατάφεραν να μπουκνούν σ' ένα καράβι και να βρεθούν στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στο χωριό Παντοκράτορα της νήσου Ζακύνθου. [...] Όταν τους γνώρισα εγώ ήμουν μικρό παιδί και αυτοί ήταν σε μεγάλη ηλικία. [...] Υπήρχε άλλος ένας που θυμάμαι εγώ, ο Κωνσταντίνος Καραφύλλης, ο οποίος ήτανε σχετικά μικρό παιδί τότε

¹⁷⁶ Ο Δημήτριος Αμπελοράβδης ήταν διδάκτωρ της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και λόγιος. Μαζί με τον αδερφό του Αντώνιο Αμπελοράβδη είχαν εμπορικό και τραπεζιτικό οίκο βλ. *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου, Τόμος Α' Ιστορικών-Βιογραφικών*, Ζάκυνθος: Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων και εκδόσεις «Τρίμορφο», 2011, σ. 41.

¹⁷⁷ Δημήτριος Αμπελοράβδης, *Το προσφυγικό πρόβλημα εν Ελλάδι και ιδία εν Ζακύνθω*, Εν Ζακύνθω: εκ του τυπογραφείου «Η Αυγή» Δημητρίου Κοντόγωργα, 1923, σ.11. <https://iakovateioslibrary.gr/> (Ημερομηνία πρόσβασης 18.9.2025).

¹⁷⁸ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Καρακασίδη, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

*που ήρθε [...] ζούσε σε ένα σπίτι ευκατάστατο [...] του Σκοπιώτη Καψάσκη
[...] σαν υπηρέτης μέχρι να ενηλικιωθεί και να παντρευτεί.¹⁷⁹*

Το βίωμα της ταλαιπωρίας της δικής της οικογένειας περιγράφει η Αλέκα Τσαφταρίδη-Βράχα, όπως της το διηγήθηκε η γιαγιά της:

*Τους έπαιρναν από δω κι ' από κει, έλεγε η γιαγιά, κατέληξαν σε ένα χωριό το
Καλιπάδο, που τους έδωσαν ...έναν σταύλο ήτανε, μια αποθήκη και μείνανε
[...]και κάποια στιγμή αγόρασαν ένα οικόπεδο στον Άγιο Κήρυκα.¹⁸⁰*

Την παραπάνω μαρτυρία της πληροφορήτριας επιβεβαίωσε στον Σαμουηλίδη, ο Ιωάννης Τσαβδαρίδης, αδερφός του παππού της πληροφορήτριας:

*Γεννημένος το 1893 στη Μουζάμανα, πήγε σχολείο μέχρι την Τρίτη Δημοτικού.
Το 1922 τον Δεκέμβριο ήρθε στην Ελλάδα στη Ζάκυνθο. Εγκαταστάθηκε για
δύο χρόνια στο χωριό Καλιπάδο και μετά στον Άγιο Κήρυκο.¹⁸¹*

Το ελληνικό κράτος, με τον μεγάλο αριθμό των προσφύγων που δέχτηκε, την αβέβαιη πολιτική κατάσταση και τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε, αποφάσισε, όπως ανέφερε η εφημερίδα *Αμάλθεια Σμύρνης*¹⁸² να μην διαθέσει τις 55.000 τούρκικες λίρες για τη διατροφή των Ποντίων και να μην δεχθεί άλλους πρόσφυγες, εκτός των 12.000 περίπου που βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη.

Αργότερα, στις 25 Δεκεμβρίου 1925, το ατμόπλοιο *Αρχιπέλαγος* αποβίβασε στη Ζάκυνθο, άλλους 1350 ανταλλάξιμους πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη «ανήκοντες εις την αστικήν τάξιν» με τον αριθμό των αποσκευών τους να υπερβαίνει τα 4.500 δέματα, όπως έγραψε ο Τύπος της εποχής.¹⁸³ Οι πρόσφυγες αυτοί είχαν διαφορετική κριτική αντιμετώπιση από τον τοπικό Τύπο, όπως διαβάζουμε: «Επιτέλους, όλοι ήρθαν με τις αποσκευές τους και τα οικιακά τους σκεύη. Με κάρα οδηγήθηκαν σε εξοχικές

¹⁷⁹ Προφορική μαρτυρία πατέρα Γεωργίου Καμπίτση, γηγενής, Παντοκράτορας, Ζάκυνθος, 2025 (παραχωρητήριο συνέντευξης 28.8.2025).

¹⁸⁰ Αλέκα Τσαφταρίδη-Βράχα, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

¹⁸¹ Πηγή Κ.Μ.Σ, ερευνητής Χρήστος Σαμουηλίδης, φάκελος ΜΠΟ 1098.

¹⁸² Εφημερίδα *Αμάλθεια Σμύρνης*, 1.1.1923, σ. 3.
<https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=46751> (Ημερομηνία πρόσβασης 5.12.2025).

¹⁸³ Εφημερίδα *ΕΛΠΙΣ*, έτος ΝΑ=51ον 4.1.1925, αρ. 2572.

κατοικίες, που είχαν επιταχθεί, και σε καταλύματα μέσα στη πόλη,¹⁸⁴ αφού τους κατέγραψε η Υπηρεσία Πρόνοιας. Εξ αυτών, 850 εγκαταστάθηκαν στη πόλη και 500 στις κοινότητες. Η υγιεινή τους κατάσταση θεωρείται αρίστη και από κοινωνικής άποψης αποτελούν τα καλύτερα στοιχεία, τα οποία μπορούν να συντελέσουν στην πρόοδο του τόπου ποικιλοτρόπως.¹⁸⁵ Διαφορετική αντιμετώπιση όμως είχαν οι «άποροι» πρόσφυγες από τους Έλληνες ναυτικούς του ίδιου πλοίου, που τους μετέφεραν από τη Μερσίνα το 1924 προς την Ελλάδα, σύμφωνα με μαρτυρία της Καλλιστένης Μυστακίδου από το Ικόνιο:

Το βαπόρι ήταν ελληνικό [...] το 'λεγαν «Αρχιπέλαγος». Ο καπετάνιος και οι ναύτες ήταν ντόπιοι, βασιλικοί. Έβριζαν [...] το Χριστό σου, τη Παναγία σου. Έβριζαν και εμάς και μας έλεγαν τουρκόσπορους, πρόσφυγες. Αν ερχόταν από το χέρι τους, θα μας πετούσαν στη θάλασσα να μας πνίξουν.¹⁸⁶

Στη Ζάκυνθο, ανάμεσα στους πρόσφυγες που κατέφυγαν στο νησί, ήρθαν και Αρμένιοι, όπως οι οικογένειες Μαρκισιάν, Σαρκισιάν, Μαρκασιάν, Τσαλικιάν.¹⁸⁷ Στη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας, ο αρμένικος πληθυσμός, ο οποίος ήταν εγκαταστημένος σε περιοχές όπου υπήρχαν πολεμικές εχθροπραξίες, δεν ένιωθε ασφαλής, ιδίως μετά την υποχώρηση των Μεγάλων Δυνάμεων και οδηγήθηκε στην προσφυγιά, ακολουθώντας τον ελληνορθόδοξο πληθυσμό στην Ελλάδα.¹⁸⁸ Την περίοδο 1919-1923, περίπου 85.000 Αρμένιοι κατέφυγαν στην Ελλάδα και αργότερα αρκετοί απ' αυτούς αναχώρησαν για άλλες χώρες (ΕΣΣΔ, Γαλλία, Η.Π.Α.) με τη μέριμνα του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας στη Γενεύη, της Near East Relief και της ελληνικής κυβέρνησης μέσω της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων.¹⁸⁹ Η αμερικανική φιλανθρωπική οργάνωση

¹⁸⁴ Εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, Πέμπτη 1.1.1925, έτος 13ο, αρ. 677 · Περιοδικό *ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ*, έτος 32ον, 1.1.1925, αρ. 763, σ. 4 <https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=47297> (Ημερομηνία πρόσβασης 5.12.2025).

¹⁸⁵ Εφημερίδα *ΕΛΠΙΣ*, 4.1.1925, έτος ΝΑ 51ον, αριθ. 2572.

¹⁸⁶ Μαρτυρία Καλλιστένης Μυστακίδου, πρόσφυγας α' γενιάς (Σιβρίχισαρ Ικονίου). Πηγή Κ.Μ.Σ. *Η Εξόδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, τ. 2, επιμέλεια Γ. Μουρέλος, Αθήνα 1982, σ. 22.

¹⁸⁷ Γιάννης Δεμέτης, ό. π.

¹⁸⁸ Νατάσα Καστρίτη, Ρεγγίνα Κατσιμάρδου, επιμέλεια, *Οι πρόσφυγες. Από τη Μεγάλη ...στη Σύγχρονη Ελλάδα, Μέρος Β'*, Κατάλογος έκθεσης Δεκέμβριος 2023/Ιούνιος 2025, Αθήνα: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, 2024, ό. π., σ. 51.

¹⁸⁹ Ανδριώτης, ό. π., σ. 154.

Near East Relief ιδρύθηκε το 1915 ως αντίδραση της σφαγής των Αρμενίων.¹⁹⁰ Την εποχή εκείνη η αμερικανική κοινή γνώμη ήταν πολύ καλά ενημερωμένη από τις ιεραποστολικές και ανθρωπιστικές οργανώσεις στην περιοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για την τύχη του αρμένικου πληθυσμού.¹⁹¹

3.2 Περίθαλψη, υγειονομική κατάσταση και αποκατάσταση των προσφύγων

Αν και σε άλλα μέρη της Ελλάδας υπήρχε εμπειρία από την προηγούμενη οκταετία, εν τούτοις υπήρχε οικονομικό πρόβλημα εκ μέρους της πολιτείας, ελλιπής κρατική οργάνωση, πολιτικά προβλήματα που δημιουργούσαν μια ανίσχυρη κυβέρνηση, η οποία δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει μόνη της το πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων.¹⁹² Βέβαια, τον Ιούνιο του 1917, επί κυβερνήσεως του Ελευθερίου Βενιζέλου, είχε ιδρυθεί το Υπουργείο Περιθάλψεως με στόχο τη μεθοδική μέριμνα για τους πρόσφυγες, ενώ φιλανθρωπικά ιδρύματα και σωματεία ήταν υπό την εποπτεία του.¹⁹³ Ένα από αυτά τα σωματεία ήταν και το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως, που ιδρύθηκε στις 31.8.1917 και αντικατέστησε τον Πατριωτικό Σύνδεσμο των Ελληνίδων (1914), που ήταν υπό την προεδρία της βασίλισσας Σοφίας και το Οικονομικό Συσσίτιο (1911). Το 1918 και το 1919 ιδρύθηκαν παραρτήματα του ιδρύματος σε πολλές πόλεις της Ελλάδας, ανάμεσά τους ήταν και η Ζάκυνθος.¹⁹⁴ Επίσης προσδιορίστηκε και επίσημα η απόδοση της έννοιας του όρου «πρόσφυγας». Σύμφωνα με το νομοθετικό διάταγμα, άρθρο 1 στις 8.9.1917,¹⁹⁵ ως πρόσφυγας χαρακτηρίζεται αυτός, ο οποίος δικαιούται περίθαλψη από το Κράτος, επειδή περιήλθε σε απορία εξ αιτίας διωγμού ή μετακίνησης και ήταν είτε ομογενής που εκδιώχθηκε και προσέφυγε στην Ελλάδα είτε ανήκε σε εγχώριους πληθυσμούς που μετακινήθηκαν, λόγω εμπόλεμης κατάστασης.¹⁹⁶

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή κρατικοί φορείς, διάφορα Υπουργεία, η Εθνική Τράπεζα και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) ασχολήθηκαν με τα

¹⁹⁰ Καστρίτη, *Οι πρόσφυγες. Από τη Μεγάληό. π.*, σ. 167.

¹⁹¹ Μπρους Κλαρκ, «Χαιρετισμός στην έκδοση» στο *Το Μικρασιατικό ζήτημα με τα μάτια των ξένων*, επιστημονική επιμέλεια Νίκος Νικολούδης, Αθήνα: Ελληνικό Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών (ΙΔΙΣΜΕ), 2023, σ. 10.

¹⁹² Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 170.

¹⁹³ *Στο ίδιο*, σ. 83.

¹⁹⁴ *Στο ίδιο*, σ. 118.

¹⁹⁵ *Στο ίδιο*, σ. 118.

¹⁹⁶ *Στο ίδιο*, σ. 84.

θέματα που αφορούσαν την αποκατάσταση των προσφύγων.¹⁹⁷ Η ΕΑΠ δημιουργήθηκε στη Γενεύη τον Σεπτέμβριο του 1923, μετά από πρόταση της Οικονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών.¹⁹⁸ Στόχος της ήταν να γίνουν οι πρόσφυγες «οικονομικά αυτάρκεις» και να τους εξασφαλίσει, αφενός παραγωγική απασχόληση και στέγαση, αφετέρου να μπορέσουν οι ίδιοι να εξοφλήσουν τα δάνεια, τα οποία τους χορηγήθηκαν.¹⁹⁹ Το εθνικό προσφυγικό δάνειο, που έλαβε η Ελλάδα το 1924, ύψους 12.300.000 λιρών στερλινών με επιτόκιο 7% ήταν υπό την προστασία της Κοινωνίας των Εθνών.²⁰⁰

Όταν το 1930 διαλύθηκε η ΕΑΠ, τα χρέη των προσφύγων εισέπραττε η Αγροτική Τράπεζα αλλά εμπλεκόμενη ήταν και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, γιατί αφενός κατέβαλε σ' αυτούς την προκαταβολή της αποζημίωσης, την οποία δικαιούνταν, αφετέρου είχε τη διαχείριση των μουσουλμανικών κτημάτων.²⁰¹ Η ΕΤΕ άρχισε να αποζημιώνει τους πρόσφυγες από τον Νοέμβριο του 1926, όταν οι πρόσφυγες απείλησαν ότι δεν θα συμμετείχαν στις εκλογές. Μέχρι το 1930 η τράπεζα είχε παρακρατήσει το 25% από την αποζημίωση του κάθε δικαιούχου για τα έξοδά της, γεγονός που προκάλεσε δυσαρέσκεια στον προσφυγικό κόσμο.²⁰²

Η περίθαλψη των προσφύγων που περιελάμβανε στέγαση και την κάθε είδους βοήθεια προς διατροφή και ιατρική μέριμνα, αποτελούσε ένα δύσκολο εγχείρημα εκείνη την εποχή.²⁰³ Εκτός από το κράτος, στην περίθαλψη συμμετείχαν και ιδιωτικοί φορείς που κινητοποιήθηκαν και οργάνωσαν εράνους, συστίτια, διανομή ρουχισμού, φαρμάκων, δημιούργησαν πρόχειρα καταλύματα σε δημόσιους χώρους σε αποθήκες και σε κτήρια μέχρι να εγκατασταθούν οι πρόσφυγες. Σημαντικό ρόλο έπαιξε ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, το Λύκειο Ελληνίδων, η Χριστιανική Ένωση Νεανίδων (XEN) αλλά και ξένοι ανθρωπιστικοί οργανισμοί, όπως ο Αμερικάνικος Ερυθρός Σταυρός, η Near East Relief, η American Women's Hospital, οι οποίοι προσέφεραν στην περίθαλψη, στην οργάνωση ορφανοτροφείων και νοσοκομείων κλπ.²⁰⁴

Στη Ζάκυνθο δεν υπήρχε οργανωμένη και καθοδηγούμενη φιλοξενία, με αποτέλεσμα η περίθαλψη και η αποκατάσταση των προσφύγων να είναι δύσκολη. Η

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 202.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 205.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 207.

²⁰⁰ Πηγή: Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Εφημερίδες της Κυβερνήσεως 1924-25, Α1 Σ42 Υ1, φάκελος 155.

²⁰¹ Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση στη Νίκαια. Σύλλογοι-Ταυτότητες-Μνήμη*, Αθήνα: Ασίνη, 2023, σ. 33.

²⁰² Ανδριώτης, ό. π., σ. 260-261.

²⁰³ Στο ίδιο, σ. 83.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 181-182.

κατάσταση ήταν τραγική, με τους περισσότερους να έρχονται στην Ελλάδα με ελάχιστα πράγματα, γιατί είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους ξαφνικά. Ο Ιωάννης Τσαβδαρίδης αφηγείται:

*Πριν βγούμε από το χωριό, ήρθαν οι Τούρκοι γείτονες, για να δούνε μήπως πουλήσουμε τίποτε από τα πράματά μας. Ήθελαν να τα πάρουν. Τελικά δεν πουλήσαμε τίποτε.*²⁰⁵

Ο Γιάννης Καρακασίδης και η Ζέτα Χατζηχαράλαμπος αναφέρουν χαρακτηριστικά:

*Η γιαγιά μου έφυγε από τη Τραπεζούντα [...] με πέντε παιδιά[...]Το μόνο που είχε φέρει ένα μπόγο ρούχα.*²⁰⁶

*Είχανε πολύ μεγάλη περιουσία στη Κωνσταντινούπολη [...]η προγιαγιά μου λεγόταν Αφεντούλα, γιατί ήταν του αφέντη η κόρη. Είχανε άλογα, είχανε κτήματα [...] Τότε τα αφήσανε πίσω και ήρθανε...με μια βαλίτσα.*²⁰⁷

Ο δε πατέρας Γεώργιος Καμπίτσης αναφερόμενος στην οικογένεια Βηθλεέμ και Σεραφείμ Πεσματζόγλου, που εγκαταστάθηκαν στο χωριό Παντοκράτορας, θυμάται από μαρτυρίες συγχωριανών του:

*Η οικογένεια αυτή ήταν ευκατάστατη, απ' ό,τι έχω ακούσει. Είχανε σπίτια, περιουσίες και λοιπά.*²⁰⁸

Όμως πολλές φορές, οι πρόσφυγες μεγιστοποιούσαν τα περιουσιακά τους στοιχεία, που είχαν στην πατρίδα τους, αφενός λόγω του κοινωνικού υποβιβασμού, που υπέστησαν, αφετέρου επεδίωκαν να τους αποδοθούν μεγαλύτερα ανταλλάξιμα.²⁰⁹

²⁰⁵ Μαρτυρία Ιωάννη Τσαβδαρίδη, πρόσφυγας α' γενιάς, ό. π.

²⁰⁶ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Καρακασίδη, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

²⁰⁷ Προφορική μαρτυρία Ζέτας Χατζηχαράλαμπος, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

²⁰⁸ Προφορική μαρτυρία πατέρα Γεωργίου Καμπίτση, γηγενής, ό. π.

²⁰⁹ Τατά Αρσέλ, ό. π., σ. 30-31.

Εκτός από τη μέριμνα για τη στέγαση και την αποκατάστασή τους, το κράτος έπρεπε να αντιμετωπίσει τις επιδημικές και μολυσματικές ασθένειες μεταξύ των προσφύγων, και μόλις το 1925 κατόρθωσε να περιορίσει την ευλογιά, με τον νόμο που ψήφισε περί υποχρεωτικού εμβολιασμού. Βέβαια, ο εξανθηματικός τύφος, η ελονοσία στην ύπαιθρο και η φυματίωση στα αστικά κέντρα υπήρχαν και πριν την άφιξη του προσφυγικού πληθυσμού.²¹⁰ Στα Ιόνια νησιά το 1923, το 35,66% των προσφύγων νόσησαν από ελονοσία και το 1924, το 43,33%.²¹¹

Η πρώτη επαφή πολλών προσφύγων με τη μητέρα Ελλάδα ήταν ο στρατωνισμός τους κάτω από άσχημες συνθήκες διαβίωσης στους καταυλισμούς και η απομόνωσή τους στα λοιμοκαθαρήρια σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, όπως του Καραμπουρνου, του Αγίου Γεωργίου, της Μακρονήσου κ.ά.²¹² Για τα λοιμοκαθαρήρια στη Ζάκυνθο ο Γιάννης Καρακασίδης αναφέρει:

*Δημιούργησαν διάφορα κέντρα [...] ήταν στα Ρεπάρα και στο πιο εξαθλιωμένο μέρος στα Λαζαρέτα (προς το Αργάσι) [...] Εκεί πήγαιναν την εποχή εκείνη όλους τους φυματικούς.*²¹³

Στη Ζάκυνθο τα λοιμοκαθαρήρια, τα ονομαζόμενα *Λαζαρέτα*, ήταν κτισμένα επί ενετοκρατίας έξω από την πόλη, κοντά στον ναό του Αγίου Κωνσταντίνου στους Κήπους. Εκεί αποστέλλονταν τα πλοία που ερχόντουσαν από ύποπτα μέρη, ώστε να προφυλαχθεί η Ζάκυνθος από τη χολέρα.²¹⁴ Επειδή δεν επαρκούσαν οι χώροι, το 1690 η Βενετία έκτισε άλλο ένα λοιμοκαθαρήριο, το ονομαζόμενο *Νέον*, το οποίο χρησίμευε για τους χωρικούς που επέστρεφαν μετά από τον θεισμό από την Πελοπόννησο, από τη λεγόμενη «μετανάστευση των δημητριακών», και έμεναν εκεί για επτά ημέρες περίπου.²¹⁵

Η Ζάκυνθος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, σε σχέση με τα άλλα Ιόνια νησιά, για διαφόρους λόγους δέχτηκε ένα μικρό αριθμό προσφύγων. Δεν διέθετε λιμάνι, ώστε να εξυπηρετούνται τα μεγάλα πλοία, δεν είχε χώρους διαθέσιμους προσωρινής

²¹⁰ Ανδριώτης, ό. π., σ. 177.

²¹¹ Ι. Π. Καρδαμάτης, *Η μάχη εξακολουθεί: τα πεπραγμένα (1914-1928): Σύλλογος Περιστολής Ελωδών Νόσων (1905-1928)*, Αθήνα: Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, 1928, σ. 323 (αναφέρεται στο Ανδριώτης, ό. π., σ. 178).

²¹² Ανδριώτης, ό. π., σ. 134.

²¹³ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Καρακασίδη, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

²¹⁴ Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου...*, ό. π., σ. 414.

²¹⁵ Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος (Πεντακόσια χρόνια 1478-1978). Ύπαιθρος Χώρα*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα: 1979, σ. 27-29 · Κολυβά, ό. π. σ. 210.

εγκατάστασης και ως τόπο καραντίνας είχε μόνο το Λαζαρέτο. Αντίθετα η απόφαση της Κυβέρνησης για την προσωρινή εγκατάσταση μεγάλου αριθμού προσφύγων στην Κέρκυρα, για τα δεδομένα του νησιού, δεν ήταν τυχαία. Το νησί διέθετε λιμάνι, το οποίο είχε τη δυνατότητα να εξυπηρετεί τα μεγάλα πλοία, υπήρχαν χώροι εγκατάστασης των προσφύγων στους στρατώνες και σε κτήρια του Παλαιού Φρουρίου, ενώ τα νησιά Βίδος και Λαζαρέτο μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως τόποι καραντίνας.²¹⁶ Βέβαια, η απόφαση αυτή της Κυβέρνησης ίσως να είχε σχέση και με την ιταλική προπαγάνδα, καθώς τότε, οι τοπικές αρχές της Κέρκυρας αντιμετώπιζαν προβλήματα, λόγω της αυξημένης δραστηριότητας του ιταλικού προξενείου και των ιταλικών εκπαιδευτηρίων. Άλλωστε, οι αναφορές της Νομαρχίας προς την Αστυνομική Διεύθυνση και το Υπουργείο Εξωτερικών τότε, τόνιζαν τον «κίνδυνο αλλοίωσης του εθνολογικού χαρακτήρα του νησιού».²¹⁷

Πολλοί πρόσφυγες που ήρθαν στη Ζάκυνθο από τον Πειραιά έμειναν για αρκετό καιρό στο νησί και μετά έφευγαν για να συναντήσουν τους συγγενείς τους στα άλλα μέρη της Ελλάδας ή, με τις υποδείξεις του Γραφείου Εποικισμού, εγκαταστάθηκαν σε άλλες περιοχές, γιατί τους δόθηκε γη. Η Άννα Παπαδοπούλου αναφέρει:

*Η γιαγιά μου η Ελισάβετ [...] έμεινε περίπου έξι μήνες, γιατί κάποιοι της είπαν
ότι οι συγγενείς σου, οι Βασιλειαδαίοι, έχουνε φύγει προς [...] Ήπειρο.[...]
Τους δώσανε γη.²¹⁸*

Σύμφωνα με την Αραμπατζή, στο Μονοπήγαδο της Χαλκιδικής εγκαταστάθηκαν το 1923 πρόσφυγες από την Ορντού, μεταξύ των οποίων κάποιοι είχαν έρθει με την Ανταλλαγή από την Κωνσταντινούπολη στη Ζάκυνθο.²¹⁹ Οι πρόσφυγες παρέμειναν στο νησί για ένα διάστημα εννέα μηνών περίπου, αργότερα οι περισσότεροι έφυγαν για τη Θεσσαλονίκη (έμειναν στο Χαρμάν-κιοϊ) και μετά εγκαταστάθηκαν στο Μονοπήγαδο (Τσιλί) της Χαλκιδικής, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιορδάνη Μανουσαρίδη.²²⁰ Στη Ζάκυνθο υπήρχαν περιορισμένες δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης, λόγω

²¹⁶ Πουλιάσης, ό. π., σ. 46.

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 46.

²¹⁸ Προφορική μαρτυρία Άννας Παπαδοπούλου, απόγονος β' γενιάς, ό. π.

²¹⁹ Χριστίνα Α. Αραμπατζή, «Πρόσφυγικοί οικισμοί στη Χαλκιδική κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα», Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Α.Π.Θ., 2005, σ. 95.

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 86.

έλλειψης εκτάσεων γης για καλλιέργεια, όπως ήδη αναφέραμε και το επιβεβαιώνει ο Ευκλείδης Ορφανίδης λέγοντας χαρακτηριστικά:

*Δεν υπήρχαν δουλειές στο νησί και ο κόσμος δεν μπορούσε να ζήσει. Γι' αυτό σηκώθηκε και έφυγε [...]. Ελάχιστοι μείνανε.*²²¹

Όπως σημειώνει ο Πορφύρης, με τον ερχομό των προσφύγων στο νησί τα μεροκάματα γενικά πέσανε και καθώς οι δουλειές ήταν λίγες, ο κόσμος υπόφερε, ντόπιος και πρόσφυγες.²²²

Ο Προσφυγικός Σύνδεσμος «Αναγέννησις», μέσω της Υπηρεσίας Προνοίας και Δημοσίας Αντιλήψεως Ζακύνθου, έστελνε επανειλημμένα αιτήσεις προς το Υπουργείο Γεωργίας και προς την ΕΑΠ, ζητώντας γεωργική αποκατάσταση των προσφύγων. Η αίτηση στις 21.3.1925 με αριθ. πρωτ. 806 ανέφερε χαρακτηριστικά: «Στη Ζάκυνθο, από το 1922, διαμένουν εξήντα γεωργικές οικογένειες και από τον Δεκέμβριο του 1924 ενενήντα οικογένειες, για τις οποίες δεν υπήρξε καμία μέριμνα γεωργικής και αστικής στέγασης. Και για μεν τον αστικό πληθυσμό έχουν γίνει οι απαραίτητες ενέργειες για δε τον γεωργικό πληθυσμό μπορεί να γίνει απαλλοτρίωση γαιών Μοναστηριακών, Δημοσίων ή Μεγαλοκτημόνων, ώστε να αποκατασταθούν αυτές οι οικογένειες και το κράτος να απαλλαγεί από τη μέριμνα αυτών αλλά και οι ίδιες να συντελέσουν στη πλουτοπαραγωγή του νησιού προς όφελος του Δημοσίου». Το ίδιο αίτημα επαναλαμβάνεται στις 24.5.1925 με αριθ. πρωτ. 2840 και στις 26.6.1925 με αριθ. πρωτ. 18201. Στην τελευταία αίτηση αναγράφονται εννιά ονόματα οικογενειών καθώς και ο αριθμός των μελών τους, τα οποία ζητούσαν απαλλοτρίωση μοναστηριακών κτημάτων στη Ζάκυνθο, τα οποία φυσικά δεν τους δόθηκαν. Ανάμεσά τους αναφέρονται τα ονόματα του Τριαντάφυλλου Προβατίδη, που υπέγραψε την αίτηση και του Παναγιώτη Προβατίδη, οι οποίοι ήταν ο θείος και ο πατέρας αντίστοιχα του Γιάννη Προβατίδη. Επίσης, αναφέρονται τα ονόματα όπως: Παπαγεωργίου Ευθυμιάδης, Δέσποινα Ανδρονιάδου, Γεώργιος Παπαδόπουλος, Ιωάννης Τριανταφυλλίδης, Νικόλαος Αναστασιάδης, Αλέξανδρος Παπαδόπουλος και Μωυσής Παπαδόπουλος.²²³ Να επισημάνουμε, ότι στη Ζάκυνθο δεν υπήρχε γραφείο Εποικισμού, αναφέρεται άλλωστε και στην αίτηση με αριθ. πρωτ. 806. Μετά από έρευνα στο Ιστορικό

²²¹ Μαρτυρία Ευκλείδη Ορφανίδη, πρόσφυγας α' γενιάς, ό. π.

²²² Πορφύρης, *Ενθυμήματα*, ό. π., σ. 78.

²²³ Ευχαριστίες οφείλω στον διαχειριστή του Αρχείου της Ιεράς Μητρόπολης Ζακύνθου, κ. Σπύρο Ξένο για τα αντίγραφα των εγγράφων, που μου παραχώρησε και τα οποία περιέχουν τις παραπάνω πληροφορίες.

Αρχείο της ΕΤΕ, βρέθηκαν ονόματα προσφύγων με τόπο διαμονής τη Ζάκυνθο, οι οποίοι μέσω του Προσφυγικού Συνδέσμου *Η Αναγέννησις* ζητούσαν αποζημίωση.²²⁴ Η αποκατάσταση λοιπόν των προσφύγων στη Ζάκυνθο, σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας, επειδή δεν υπήρχε διαθέσιμος αγροτικός κλήρος, όπως ήδη αναφέραμε, ήταν αστική.

Η έλλειψη γης και η συνεχής μετακίνηση προς αναζήτηση συγγενικών προσώπων, δημιούργησε δυσκολίες στον υπολογισμό του αριθμού των προσφύγων. Στη Ζάκυνθο, η απογραφή τον Απρίλιο του 1923 κατά νομούς κατέγραψε 2.506 πρόσφυγες, εκ των οποίων 1.126 ήταν άνδρες και 1.380 γυναίκες.²²⁵ Η δε απογραφή του 1928, στους 40.492 του συνολικού πληθυσμού, οι 409 ήταν πρόσφυγες, εκ των οποίων 150 άνδρες και 219 γυναίκες. Εξ αυτών, από τη Μικρά Ασία ήταν 140 (68 άντρες και 72 γυναίκες), από τη Θράκη 71 (29 άντρες και 42 γυναίκες), από τον Πόντο 138 (70 άντρες και 68 γυναίκες), από τη Ρωσία 2 (1 άντρας και 1 γυναίκα), από την Κωνσταντινούπολη 57 (21 άντρες και 36 γυναίκες) και από τα Δωδεκάνησα 1 άντρας. Έτσι λοιπόν, στον συνολικό πληθυσμό του νησιού το 1,08% ήταν πρόσφυγες, ενώ στον συνολικό πληθυσμό της Ελλάδας αντιστοιχούσε το 0,036% των προσφύγων.²²⁶ Στην απογραφή αυτή υπολογίζεται και ο αριθμός των παιδιών των προσφύγων που γεννήθηκαν στην Ελλάδα στα τέλη του 1922 έως και τον Μάιο του 1928.²²⁷ Επίσης, στην ειδική απογραφή της ΕΑΠ τον Αύγουστο του 1927, στην πόλη της Ζακύνθου οι πρόσφυγες που κατοικούσαν «επί ενοικίω» ήταν 115 οικογένειες (418 άτομα).²²⁸ Στους παρακάτω πίνακες φαίνονται αναλυτικά ο αριθμός των προσφύγων που ήταν εγκαταστημένοι σε κάθε χωριό της Ζακύνθου.²²⁹

²²⁴ Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, φάκελος 1/6/5/319 και φάκελος 1/6/14/531.

²²⁵ Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923. Αριθμός προσφύγων κηρωθείς δια του από 18 Οκτωβρίου 1923 Β. Διατάγματος*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1923 http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/showdetails?p_id=10095545&p_derive=book&p_topic=10007862 (Ημερομηνία πρόσβασης 24.11.2025).

²²⁶ Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός- Πρόσφυγες*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1933. http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/showdetails?p_id=10095546&p_derive=book&p_topic=10007862 (Ημερομηνία πρόσβασης 24.11.2025).

²²⁷ Ανδριώτης, ό. π. σ. 146.

²²⁸ Ανδρέας Κακριδής επιμέλεια, «Πτυχές της Αποκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα 1922-1930» στο *Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο*, Εισαγωγή Λένα Α. Κορμά, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος (Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης), 2011, σ.149 <https://www.bankofgreece.gr/Publications/tekmirio3-apokatastasi-ton-prosfygon-stin-ellada.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 24.11.2025).

²²⁹ Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, βλ. υποσημείωση 236.

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ			
Έπαρχία Ζακύνθου			
Δήμος Ζακύνθου.			
1	Ζάκυνθος	393	564 957
2	Αργάσι	11	11 22
3	Βασιλικός	1	— 1
4	Καλλιτέρου	59	54 113
5	Κήποι	16	24 40
	Σύνολον	480	659 1133
1	Άγιος Κήρυκος.		
	Άγιος Κεραυρός	20	26 46
2	Βανάτου	61	84 145
3	Γαϊτανίου.	62	76 138
4	Γαϊτανίου Μικρού.		
	Γαϊτάρων Μικρών	23	25 48

Αγιον Κοινοτήτες		Πρόσφυγες κατά φύλον		
Πόλις-Χωριά		Άνδρες	Θύγες	Σύνολον
5	Γεωργίου "Αγίου			2
6	Γεωργίου "Αγίου	22	32	54
6	Γεωργίου Κότσι			3
7	Γεωργίου Κότσι	12	11	23
7	Γεωργίου Μένου			4
8	Γεωργίου Μένου	15	20	35
8	Καλιτέρου			5
9	Καλιτέρου	28	32	60
9	Καλιτέρου			6
10	Καλιτέρου	25	29	54
10	Καλιτέρου			7
11	Καλιτέρου	3	—	3
11	Καλιτέρου			8
12	Καλιτέρου	8	5	13
12	Καλιτέρου			13
13	Καλιτέρου	19	20	39
13	Καλιτέρου			1
14	Καλιτέρου	25	34	59
14	Καλιτέρου			2
15	Καλιτέρου	15	13	28
15	Καλιτέρου			1
16	Καλιτέρου	1	—	1
16	Καλιτέρου			2
17	Καλιτέρου	41	55	96
17	Καλιτέρου			3
18	Καλιτέρου	17	8	25
18	Καλιτέρου			4
19	Καλιτέρου	14	20	34
19	Καλιτέρου			5
20	Καλιτέρου	26	28	54
20	Καλιτέρου			6
21	Καλιτέρου	1	—	1
21	Καλιτέρου			7
22	Καλιτέρου	49	39	88
22	Καλιτέρου			8
23	Καλιτέρου	32	23	55
23	Καλιτέρου			9
24	Καλιτέρου	47	77	124
24	Καλιτέρου			10
25	Καλιτέρου	29	21	50
25	Καλιτέρου			11
26	Καλιτέρου	70	98	174
26	Καλιτέρου			12
27	Καλιτέρου	2	1	3
27	Καλιτέρου			13
28	Καλιτέρου	13	10	23
28	Καλιτέρου			14
29	Καλιτέρου	22	25	47
29	Καλιτέρου			15
30	Καλιτέρου	3	—	3
30	Καλιτέρου			16
31	Καλιτέρου	11	13	24
31	Καλιτέρου			17
32	Καλιτέρου	1126	1380	2506

Εικόνα 1α, 1β. Απογραφή προσφύγων το 1923 στα χωριά της Ζακύνθου

Να επισημάνουμε ότι στην απογραφή του 1928 κατεγράφησαν 182.000 ποντιακής προέλευσης σε όλη την Ελλάδα αλλά τον ακριβή αριθμό των Ποντίων προσφύγων που προέρχονταν από τον Δυτικό Πόντο και ιδίως των τουρκόφωνων που ήρθαν στην Ελλάδα δεν τον γνωρίζουμε. Πιθανόν, το ένα πέμπτο είχε ως βασική του γλώσσα τα τουρκικά, άποψη στην οποία συμφωνεί και η μελέτη του Κ.Μ.Σ., ενώ πολλοί ήταν τουρκόφωνοι ορθόδοξοι χριστιανοί.²³⁰ Αλλά και στη Ζάκυνθο δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των τουρκόφωνων χριστιανών, όμως υπήρχε ενημέρωση από την τοπική εφημερίδα *ΕΠΤΑΝΗΣΟΣ*,²³¹ ότι στην εφημερίδα *ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΦΩΝΗ* από τις 19.8.1925 υπάρχει «ειδικόν τμήμα δια τους τουρκοφώνους πρόσφυγας της Ανατολής».

Ο πατέρας Καμπίτσης στο χωριό Παντοκράτορας στη Ζάκυνθο αναφερόμενος στην οικογένεια Πεσματζόγλου, που εγκαταστάθηκε εκεί αναφέρει:

²³⁰ Μαραντζίδης, ό. π., σ. 230-231.

²³¹ Εφημερίδα *ΕΠΤΑΝΗΣΟΣ*, Σάββατον 29.8.1925, έτος Β, αριθ. 39.

<https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=44483> (Ημερομηνία πρόσβασης 9.12.2025).

*Ήταν μεν Έλληνες, χριστιανοί ορθόδοξοι, αλλά δεν μιλούσαν ελληνικά καθόλου, τα 'μαθαν στην πορεία.*²³²

Το ίδιο δηλώνει και η Άννα Παπαδοπούλου για τη γιαγιά της Ελισάβετ Βασιλειάδου από την Μπάφρα του Πόντου:

*Τη γιαγιά μου τη γνώρισα [...] δεν μιλούσε ελληνικά καθόλου, δεν ήξερε ούτε ποντιακά, μόνο τουρκικά [...] δεν προλάβαμε να μάθουμε πράγματα, δεν μπορούσαμε να συνεννοηθούμε [...]ήτανε πολύ θρήσκα, πάρα πολύ και αυτό που κρατούσε ήτανε μια εικόνα [...] η Παναγία.*²³³

Όσον αφορά τη γλώσσα, ο Λάζαρος Τσαβδαρίδης από τη Μουζάμανα αναφέρει:

*Όλοι ελληνόφωνοι ήμασταν. Μιλούσαμε ποντιακά, όπως μιλούσαν και στην Αργυρούπολη, γιατί κι εμείς από κει καταγόμαστε [...] Εμείς οι άντρες ξέραμε και τούρκικα, γιατί πηγαίναμε συχνά στην πόλη και συναλλαγόμασταν με τους Τούρκους. Οι γυναίκες μας δεν ήξεραν τούρκικα. Κάτι ελάχιστα μόνο.*²³⁴

Ο ίδιος πληροφορητής που πήγε σχολείο μέχρι την εβδόμη τάξη, αναφέρει ότι στο χωριό τους υπήρχε σχολείο με επτά τάξεις, πέντε Δημοτικού και δύο Γυμνασίου και είχαν δύο δασκάλους ντόπιους. Μάθαιναν τα πρώτα γράμματα μέχρι τη Χρηστομάθεια και την Κύρου Ανάβαση του Ξενοφώντα.²³⁵

Η ελληνική γλώσσα λοιπόν σε ένα σημαντικό τμήμα του χριστιανικού Πόντου μπορεί να μην ήταν διαδεδομένη, η θρησκεία όμως ήταν στοιχείο και εκφραστής της συλλογικής ταυτότητάς τους.²³⁶ Η Αλέκα Τσαφταρίδη-Βράχα αναφέρει χαρακτηριστικά για τη Πόντια γιαγιά της:

Είχε μια εικόνα της Παναγίας, ένα Ευαγγέλιο γραμμένο δια χειρός που το είχε ο προπάππους μου, ο παπα- Δαμιανός, ένα σταυρό [...] και είχε πει ο παπά-

²³² Προφορική μαρτυρία πατέρα Γεώργιου Καμπίτση, γηγενής, ό. π.

²³³ Προφορική μαρτυρία Άννας Παπαδοπούλου, απόγονος β' γενιάς, ό. π.

²³⁴ Πηγή Κ.Μ.Σ. Μαρτυρία Λάζαρου Τσαβδαρίδη, φάκελος ΜΠΟ 1098.

²³⁵ Στο ίδιο, ό. π.

²³⁶ Μαραντζίδης, ό. π., σ. 227-229.

Δαμιανός στη γιαγιά, όποιος ασχοληθεί με τη θρησκεία να δωρίσει το Ευαγγέλιο και το σταυρό. Ήτανε πολύ στη θρησκεία, κρατούσε τις νηστείες [...] και όταν είμαστε παιδιά [...] αν κάναμε κάτι [...]τα εγγόνια, μας έβανε να κάνουμε μετάνοιες ή να λέμε προσευχές για να συγχωρηθούμε.²³⁷

Και πράγματι, τον σταυρό και το Ευαγγέλιο του προπάππου της, του παπα-Δαμιανού, τα πήρε ο ξάδερφός της Ιωάννης, ο Μητροπολίτης Ζάμπιας και Μοζαμβίκης (κατά κόσμον Ιωάννης Τσαφταρίδης), εγγονός του Ιωάννη Τσαβδαρίδη. Ο δε παππούς της πληροφορήτριας, Λάζαρος Τσαβδαρίδης, αναφέρει:

Υπαγόμασταν στη Μητρόπολη Νεοκαισαρείας. Δεσπότης μας ήταν ο Αμβρόσιος. [...] Στη Μουζάμανα είχαμε έξαρχο. Ήταν ο πατέρας μου ο παπα-Δαμιανός. Έδινε άδειες γάμου. [...]Μια εκκλησία είχαμε στο όνομα του Αγίου Χαραλάμπου [...] Σαν αρχαία έμοιαζε. Χτίστηκε τον καιρό του παππού μου.²³⁸

Οι πρόσφυγες που είχαν κάποια τεχνογνωσία, όπως θα δούμε στη συνέχεια από τις συνεντεύξεις και είχαν την δυνατότητα να την εξασκήσουν, παρέμειναν στη Ζάκυνθο και βιοπορίστηκαν δουλεύοντας βέβαια σκληρά. Σύμφωνα με έρευνες της Κοινωνίας των Εθνών, το 1926 αρκετοί πρόσφυγες αναγκάστηκαν να αλλάξουν επαγγελματική απασχόληση έως έξι φορές μέσα στο ίδιο έτος, ενώ λίγοι κατόρθωσαν να διατηρήσουν το επάγγελμα, που είχαν στον τόπο προέλευσής τους.²³⁹ Ο Γιάννης Καρακασίδης αναφέρει για τη δική του οικογένεια:

Οι περισσότεροι μετέφεραν και τα επαγγέλματά τους [...] που είχαν στον Πόντο. Οι δικοί μου είχαν μεγάλα εμπορικά καταστήματα στη Σαμψούντα [...] ήταν έμποροι υφασμάτων [...] η γιαγιά μου ήτανε παπλωματού. Είχε φτιάξει τα περισσότερα παπλώματα στη Ζάκυνθο της εποχής εκείνης [...] Και εδώ τους εμπόρους κάνανε [...] στα χωριά [...]κάνανε τους γυρολόγους.²⁴⁰

Η δε Ζέτα Χατζηχαραλάμπους προσθέτει:

²³⁷ Προφορική μαρτυρία Αλέκας Τσαφταρίδη-Βράχα, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

²³⁸ Πηγή Κ.Μ.Σ. Μαρτυρία Λάζαρου Τσαβδαρίδη φάκελος ΜΠΟ 1098.

²³⁹ Πουλιάσης, ό. π., σ. 109.

²⁴⁰ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Καρακασίδη, απόγονος γ' γενιάς, ό.π.

Η προγιαγιά μου έραβε [...]και ο προπάππος μου [...] Κωνσταντίνος Καραθανάσης ήταν χτίστης [...]και τώρα υπάρχουν κάποια οικήματα που τα έχει χτίσει ο προπάππος μου εδώ στο Μπελούσι.²⁴¹

Ο Σαμουηλίδης μας πληροφορεί για τα δύο αδέρφια, πρόσφυγες πρώτης γενιάς. «Ο Ιωάννης Τσαβδαρίδης ήταν μαραγκός και από το 1933 έγινε τυροκόμος στη Ζάκυνθο. Ο αδερφός του Λάζαρος Τσαβδαρίδης ήταν οπλουργός, επιθεωρητής οπλισμού στον στρατό στην Άγκυρα και δούλεψε ως την Ανακωχή. Την εποχή του Κεμάλ αρνήθηκε να δουλέψει πάλι ως τεχνίτης».²⁴² Στη Ζάκυνθο, επειδή γνώριζε τη κατεργασία του σιδήρου, μπόρεσε να εξασκήσει τα επαγγέλματα του οπλουργού λόγω των πολλών κυνηγετικών όπλων²⁴³ και του σιδηρουργού λόγω των αναγκών εκείνης της περιόδου.²⁴⁴

Από τους πρόσφυγες, όσοι έφεραν τιμαλφή ή χρήματα, τα χρησιμοποίησαν σαν κεφάλαιο για να στήσουν τα «εμπορικά» τους ή να αγοράσουν κάποιο χωράφι για να κτίσουν το σπίτι τους. Ο Αλέξανδρος (Αλέκος) Τσαφταρίδης μιλάει για τις προσπάθειες του παππού του Λάζαρου Τσαβδαρίδη, ώστε να επιβιώσει η οικογένειά του εκείνη την εποχή:

Ήτανε και τσαγκάρης ο παππούς...[...] είχε κάνει όλες τις δουλειές...[...] είχανε βάλει λίρες στα τακούνια τους τα αδέρφια ...και όπου αλλού, γιατί ξέρανε, ότι κάπου θα πάνε να επιζήσουνε, να ξεκινήσουνε να φτιάχνουνε...πως να το φτιάξεις αν δεν έχεις πράγματα ...[...] αυτό το σπίτι το κάμανε αγορά από κάποιο Βόσσο ταξίαρχο.²⁴⁵

²⁴¹ Προφορική μαρτυρία Ζέτας Χατζηχαράλαμπος, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

²⁴² Πηγή Κ.Μ.Σ, ερευνητής Χρήστος Σαμουηλίδης, φάκελος ΜΠΟ 1098.

²⁴³ Η Ζάκυνθος είναι τόπος ξεκούρασης αποδημητικών πουλιών στον προορισμό τους προς και από την Αφρική. Υπάρχουν ακόμη πολλά καταστήματα και «μάστορες» επισκευής και συντήρησης όπλων. Αλλά και τα συμπάρα από κυνηγετικά όπλα (spara=πυροβολισμός) αποτελούν χαρακτηριστικό ηχόσημο, που μεταδίδουν πληροφορίες για ένα συμβάν ευχαρίστησης στη ζακυνθινή κοινωνία, βλ. Νικόλας Τσαφταρίδης, «Τα συμπάρα! Από το ηχόσημο της ζακυνθινής τελετουργίας στη μουσική εκπαιδευτική πράξη» στο 3ο Συνέδριο Ακουστικής Οικολογίας «Ακουστική Οικολογία και Εκπαίδευση» Πρακτικά 28, 29 & 30 Ιουνίου 2014, Αθήνα-Κέρκυρα: Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής Οικολογίας, 2015, σ. 159. <https://akousedu.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/05/praktika-3o-sunedrio-akoustikis-oikologias1.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 28.12. 2025).

²⁴⁴ Βλ. Παράρτημα Β, εικ. 2, εφημερίδα *Πρόοδος* Τρίτη 10 Μαρτίου 1936 έτος Δ' αριθ. 900 <https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=34803> (Ημερομηνία πρόσβασης 30.5.2026).

²⁴⁵ Προφορική μαρτυρία Αλέξανδρου (Αλέκος) Τσαφταρίδη, απόγονος β' γενιάς, ό. π.

Ο αρχικός σχεδιασμός των κρατικών φορέων επεδίωκε οι πρόσφυγες να μπορέσουν να συνεχίσουν τις ίδιες εργασίες που είχαν στην πατρίδα τους, όπως γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία. Ιδίως οι γεωργοί να εγκατασταθούν σε περιοχές που μπορούσαν να καλλιεργήσουν το είδος, το οποίο γνώριζαν και καλλιεργούσαν στην πατρίδα τους. Έτσι οι σιτοπαραγωγοί προερχόμενοι από την Ανατολική Θράκη εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία και στη Δυτική Θράκη, οι καπνοπαραγωγοί από τη Σμύρνη, τη Σαμψούντα στην Ανατολική Μακεδονία, οι αμπελουργοί από το Αϊδίνι στη Κρήτη κλπ.²⁴⁶ Η Άννα Παπαδοπούλου αναφέρει:

Και οι δύο οικογένειες ήτανε κτηνοτρόφοι. [...] Όταν ήρθαν στην Ελλάδα κοιτάζανε να βρούνε μέρη που θα 'χανε νερό, να 'χει πεδιάδες [...] έβλεπαν και λίγο το ανάγλυφο της περιοχής [...] γι' αυτό κατέληξαν στην Πρέβεζα [...] έχει καλλιεργήσιμα εδάφη. Πήρανε γη [...] έγιναν κτηνοτρόφοι. Ό, τι δουλειά έκαναν στην πατρίδα τους έκαναν και στη Πρέβεζα.²⁴⁷

Ο στόχος λοιπόν της αγροτικής αποκατάστασης ήταν η δημιουργία μικρών ιδιοκτησιών που θα εξυπηρετούσε και τους πολιτικούς σκοπούς εκείνης της περιόδου δηλαδή τη διατήρηση της κοινωνικής ηρεμίας.²⁴⁸ Να επισημάνουμε ότι για να δημιουργηθεί αγροτικός προσφυγικός οικισμός σύμφωνα με το νομοθέτημα του 1923 θα έπρεπε να υπήρχαν τουλάχιστον δέκα συγκεντρωμένες προσφυγικές οικογένειες. Μονομερής εγκατάστασης οικογενειών ή ατόμων επιτρεπόταν εφόσον υπήρχαν μουσουλμανικές κατοικίες, που ήταν σε «υφιστάμενους» οικισμούς.²⁴⁹ Στη Ζάκυνθο βέβαια αυτό δεν συνέβη για τους λόγους, τους οποίους ήδη έχουμε αναφέρει παραπάνω.

Όμως χαρακτηριστικό του ξεριζωμού ήταν και ότι πολλοί πρόσφυγες χωρίστηκαν ή βρέθηκαν αποκομμένοι από τους συγγενείς τους κατά την έξοδο, όπως αναφέρουν παρακάτω ο Γιάννης Προβατίδης και η Αλέκα Τσαφταρίδη-Βράχα.

Μπήκαν σε ένα πλοίο και ήρθαν εδώ (Ζάκυνθο). Συνήθως πολλοί πήγανε στη Βόρειο Ελλάδα [...]. Προβατιδαίοι υπάρχουνε εκεί στη Κατερίνη. Θυμάμαι

²⁴⁶ Ανδριώτης, ό. π., σ. 215.

²⁴⁷ Προφορική μαρτυρία Άννας Παπαδοπούλου, απόγονος β' γενιάς, ό. π.

²⁴⁸ Ανδριώτης, σ. 214.

²⁴⁹ Στο ίδιο, ό. π., σ. 211.

*πως επήγε μια χρονιά ο πατέρας μου επάνω στη Κατερίνη [...] και με είχανε
πάρει και τηλέφωνο κάποιοι με το όνομα Προβατίδης.*²⁵⁰

*Κρατάω επαφή μεγάλη με το σόι με συγγενείς, αδέρφια του παππού και της
γιαγιάς που ζουν στη Βέροια, στο Κιλκίς, στη Θεσσαλονίκη που ζούσαν, ακόμη
και τώρα.*²⁵¹

Πράγματι, ο παππούς της πληροφορήτριας, Λάζαρος Τσαβδαρίδης, ανέφερε στον
Σαμουηλίδη:

*Οι χωριανοί μας είναι εγκαταστημένοι στη Μακεδονία. Οι πιο πολλοί
βρίσκονται στο Βουρλάν (Αναβρυτό) του νομού Κιλκίς. Οι άλλοι είναι
εγκαταστημένοι στο χωριό Βαϊζιλού και Ραχμανλί του νομού Κιλκίς, τη
Λυκόγιαννη και τη Πρανιάτα Βεροίας.*²⁵²

Σύμφωνα με τη μαρτυρία της Αλέκας Τσαφταρίδη-Βράχα, η Μαρία αδερφή του
παραπάνω πληροφορητή μετά την Καταστροφή [...] βρέθηκε στη Λυκόγιαννη, στη
Βέροια, μακριά από την οικογένειά της. Σε γράμμα που το έγραψε η εγγονή της
Σταυρούλα και το έστειλε στα αδέρφια της στη Ζάκυνθο, Γιάννη και Λάζαρο Τσαβδαρίδη
έλεγε: «έχω αγοράσει μια αγελάδα, την οποία θα μεγαλώσω για να εξασφαλίσω τα
εισιτήρια να έρθω να σας βρω αδερφέ μου εσένα και τον Γιάννη» και πραγματικά τους
συνάντησε.²⁵³

Ο τοπικός Τύπος της Ζακύνθου δημοσίευε αγγελίες προσφύγων που βρίσκονταν
στη Ζάκυνθο και αναζητούσαν συγγενείς τους. Παράδειγμα η εφημερίδα *Φιλελεύθερος*,
στην οποία διαβάζουμε ότι «ο Ευθύμιος Σαρδάνος από την Σεβάστεια, ο οποίος διαμένει
στη Ζάκυνθο, αναζητεί τον Θεοφύλακτο Κελεσίδη και τον ιερέα Λεόντιο Κελεσίδη, ενώ
στο νησί βρίσκονται από την Ορντού οι οικογένειες Χαράλαμπου και Νικολάου
Ορφανίδη καθώς και η οικογένεια Σωτήρα».²⁵⁴ Επίσης «ο Μελέτιος Κ. Σιδηρόπουλος
ζητεί την οικογένειά του Ζωήν Π. Τερζόγλου, τον Γαμβρόν του Νικόλαον Ι. Σαλτζίδη και

²⁵⁰ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Προβατίδη, απόγονος β' γενιάς, ό. π.

²⁵¹ Προφορική μαρτυρία Αλέκας Τσαφταρίδη Βράχα, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

²⁵² Μαρτυρία Λάζαρου Τσαβδαρίδη, πρόσφυγας α' γενιάς, ό. π.

²⁵³ Προφορική μαρτυρία Αλέκας Τσαφταρίδη-Βράχα, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

²⁵⁴ Εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, Πέμπτη 12.1.1923, έτος 11ον αριθ. 564 (βλ. Παράρτημα Β, εικ. 3).

τον Γυναικάδελφόν του Χαράλαμπον Π. Τερζόγλου. Ο Παπαϊερόθεος Παπαγεωργίου Μανουσαρίδης εκ Μεσουτιάς ζητεί τους συγγενείς του. Ο Ιωάννης Παπαγ. Παπαδόπουλος ειδοποιεί την οικογένειά του από το τμήμα Απεσίου Νομού Σεβαστείας, ότι διαμένει εδώ».²⁵⁵

Η αναζήτηση ήταν δύσκολη υπόθεση και συνεχίστηκε για χρόνια με τη βοήθεια του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, η οποία γινόταν τακτικά μέσω του ραδιοφώνου έως τις αρχές του 1970.

3.3 Η ενσωμάτωση των προσφύγων και οι σχέσεις τους με τους κατοίκους της Ζακύνθου

Ο μεγάλος αριθμός προσφύγων σε όλη τη χώρα αναστάτωσε και δημιούργησε προβλήματα στους γηγενείς, οι οποίοι βρέθηκαν να συμβιώνουν με τους «Άλλους», οι οποίοι μπορεί να ήταν άποροι και άστεγοι, ομοεθνείς, ομόθρησκοι και γενικά ομόγλωσσοι αλλά συγχρόνως ήταν και «διαφορετικοί».²⁵⁶ Πολλοί εξ αυτών μιλούσαν την ποντιακή διάλεκτο, η οποία ήταν δύσκολη στην κατανόησή της, ορισμένοι ήταν τουρκόφωνοι, αλλά ακόμη και η ενδυμασία, τα φαγητά, η μουσική, οι χοροί και γενικά τα έθιμά τους ήταν διαφορετικά από των γηγενών.²⁵⁷

Ως προς τις σχέσεις τους, σύμφωνα με μαρτυρίες προσφύγων η συμπεριφορά των γηγενών απέναντί τους ήταν αμφίθυμη δηλαδή άλλοτε εχθρική και άλλοτε φιλική. Ο Γιάννης Καρακασίδης αναφέρει:

*Η πόλις δεν ήταν φιλική. Αν ήταν φιλική δεν θα τους έβαζαν και στα Λαζαρέτα. Δεν θα τους έβαζαν στα Ρεπάρα. Θα τους είχαν σε κάποιο άλλο σημείο, όταν τους φιλοξενούσαν. Στα χωριά βρήκανε μια εκτίμηση...αγάπη.. συμπόνοια... Μπορούμε να τα πούμε όλα μαζί.*²⁵⁸

Ο δε Παναγιώτης Κακολύρης αναφερόμενος στην πρόσφυγα μητέρα του ποντιακής καταγωγής λέει:

²⁵⁵ Εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, Πέμπτη 19.1.1923, έτος 11ον, αριθ. 565 (βλ. Παράρτημα Β, εικ. 4).

²⁵⁶ Ανδριώτης, ό. π., σ. 299.

²⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 299.

²⁵⁸ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Καρακασίδη, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

*Οι ντόπιοι τη δεχτήκανε καλά [...] εκεί που είχε προβλήματα ήταν με κάποιες
θείες μου όχι τόσο με τις αδερφές του πατέρα μου αλλά γυναίκες από ξαδέρφια
του [...] τη φωνάζανε τουρκοσπορά.²⁵⁹*

Να επισημάνουμε, ότι η μητέρα του δεν ήταν από τη Ζάκυνθο. Τη γνώρισε ο πατέρας του στο Καρπερό Γρεβενών που πήγε να δουλέψει στους δρόμους με το σχέδιο Μάρσαλ. Παντρεύτηκαν στην Αθήνα και την έφερε στη Ζάκυνθο μετά τους σεισμούς του '53. Αν και είχαν περάσει τόσα χρόνια κάποιοι χρησιμοποιούν ακόμα τη λέξη «τουρκόσπορος» για τους πρόσφυγες πιθανόν από προσωπικές διαφωνίες και αναφέρονται σε αυτούς με τους τότε γνωστούς χαρακτηρισμούς.

*Η τοπική κοινωνία δεν τους δέχτηκε ποτέ! Έτυχε να κατέβω υποψήφιος
κάποτε πριν δεκαπέντε χρόνια μπορεί και είκοσι, που ήτανε τότε οι κοινότητες
[...] και συγκεκριμένα χωριανή που επαντρέψαμε λέει: τι θα ψηφίσουμε τον
γιο του Τούρκου,²⁶⁰*

Οι γηγενείς πολλές φορές με μεγάλη προθυμία συμπαραστέκονταν και βοηθούσαν με ποικίλους τρόπους τον πάσχοντα και ομογενή συνάνθρωπό τους και άλλες εξέφραζαν το φόβο τους για τη δημόσια υγεία, την ηθική, την αισθητική υποβάθμιση των πόλεων.²⁶¹ Ο πατέρας Γεώργιος Καμπίτσης θυμάται:

*Εκείνο που γνωρίζω είναι ότι ο παππούς μου [...]ονομαζόμενος Χαράλαμπος
Καλόφωνος τους έβαλε σε ένα δωμάτιο του προσεισμικού του σπιτιού [...]και
μετά ο τότε πρόεδρος της κοινότητας τους έφτιαξε μια παράγκα κοντά στο
σπίτι του παππού μου και στο οικόπεδο της νύφης του. [...]Τους φρόντιζε η
γιαγιά μου και μια ξαδέρφη της, γειτόνισσα. [...] Όταν πέθανε ο παππούς μου,
η γιαγιά μου [...]πήγε στο Μοναστήρι της Ελευθερώτριας. [...] Παρακάλεσε
τον ανεψιό της [...]ονόματι Σπύρο Αγαλιανό να φροντίσει να πάνε στο*

²⁵⁹ Προφορική μαρτυρία Παναγιώτη Κακολύρη, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

²⁶⁰ Προφορική μαρτυρία Αλέξανδρου (Αλέκου) Τσαφταρίδη, απόγονος β' γενιάς, ό. π.

²⁶¹ Ανδριώτης, ό. π., σ. 300.

γηροκομείο [...] Αυτός βρήκε τον βουλευτή Τάλμποτ Κεφαλληνό [...] και τους
πήρανε στο γηροκομείο.²⁶²

Ο Πορφύρης²⁶³ αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι στη πόλη της Ζακύνθου πολλοί έβριζαν του πρόσφυγες, γιατί έφεραν ψείρες και δεν μπορούσαν να κάτσουν στα «μπαγκάκια του πόρτου», επειδή υπήρχαν ζώφια από τους μπόγους που ακούμπησαν και μαζί με τις ψείρες ήρθαν και αρρώστιες. Η ευλογία και ο εξανθηματικός τύφος «θέρριζε» πρώτα τους πρόσφυγες και μετά τους ντόπιους, οι οποίοι άκουγαν τη λέξη «Λαζαρέττα» και «ανατρίχιαζαν».

Ανάμεσα στους πρόσφυγες υπήρξε ένας μεγάλος αριθμός γυναικών, οι οποίες βρέθηκαν μόνες και απροστάτευτες (χήρες, ορφανές) με αποτέλεσμα να θεωρηθούν «επικίνδυνες» για τα δημόσια ήθη τόσο από τον Τύπο, όσο και από το κράτος. Το Υπουργείο Περιθάλψεως τον Νοέμβριο του 1922 απέστειλε εγκύκλιο προς τις Νομαρχίες με θέμα «επί της ηθικής των Προσφύγων».²⁶⁴ Πράγματι, υπήρξαν περιπτώσεις σεξουαλικής εκμετάλλευσης νεαρών κοριτσιών από «επιτήδειους» γηγενείς.²⁶⁵ Σύμφωνα με τον Πορφύρη,²⁶⁶ κάποιοι Ζακυνθinoί πίστευαν, ότι οι πρόσφυγες έφεραν την διαφθορά και «εφρύζανε» όταν έμαθαν, ότι ένας γέρος Ζακυνθινός «υιοθέτησε» ένα κοριτσόπουλο δέκα εφτά χρονών. Η εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος* στη στήλη της «Προσφυγικά Αποψεις» αναφερόμενη στον κυνισμό των γηγενών απέναντι στη δυστυχία του προσφυγικού κόσμου αναφέρει κάποιες απόψεις, τις οποίες πίστευαν για τις γυναίκες πρόσφυγες: «Ας είναι καλά ο Κεμάλ που μας έστειλε άφθονες και όμορφες γυναίκες που τις χαιρόμαστε τζάμπα!».²⁶⁷

Με τον καιρό η αρχική συμπάθεια που ένιωθαν στο νησί για τους πρόσφυγες αντικαταστάθηκε από δυσφορία, επειδή πολλοί εξέφραζαν φόβο, μήπως λόγω της άφιξης των προσφύγων και της άσχημης οικονομικής κατάστασης του κράτους εμφανιστούν ανταγωνιστές στα διάφορα επαγγέλματα ή πέσουν τα μεροκάματα και έβριζαν του πρόσφυγες «Τουρκόσπορους».

²⁶² Προφορική μαρτυρία πατέρα Γεωργίου Καμπίτση, γηγενής, ό. π.

²⁶³ Πορφύρης, *Ενθυμήματα*, ό. π., σ. 78-79.

²⁶⁴ Ανδριώτης, ό. π., σ. 299.

²⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 314.

²⁶⁶ Πορφύρης, *Ενθυμήματα*, σ. 78.

²⁶⁷ Εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος*, 10.7.1927, έτος Α', αριθμ. 4

<https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=47328> (Ημερομηνία πρόσβασης 22.1.2026).

-Ήρθατε και μας πήρατε τις δουλειές τους έλεγαν.

- Εσείς μας φέρατε [...] στα μέρη μας είχαμε όλα τα καλά, απαντούσαν οι πρόσφυγες.

-Εμείς σας φέραμε; Εσείς ήρθατε, έλεγαν διαμαρτυρόμενοι οι Ζακυνθinoί.²⁶⁸

Επιπλέον, άρχισε να αναπτύσσεται και μια πολιτική εχθρότητα ανάμεσα στους βασιλικούς και στους πρόσφυγες, τους οποίους θεωρούσαν όλους βενιζελικούς.²⁶⁹

Με απλά λόγια ο γηγενής Γιάννης Μυλωνάς, που έζησε κοντά στην οικογένεια του Λάζαρου Τσαβδαρίδη στον Άγιο Κήρυκα και έμαθε την τέχνη του μιλάει για τα συναισθήματα των προσφύγων:

Και θυμήθηκα ένα τραγούδι του Καζαντζίδη και πιστεύω αυτό το βίωμα το ζούσαν έντονα! Εκείνο που λέει: «στα ξένα ήμουν Έλληνας και στην Ελλάδα ξένος! Έτσι το αισθανθήκανε στις αρχές, μέχρι να μπορέσουνε να προσαρμοστούνε, να τους αποδεχτεί ο κόσμος».²⁷⁰

Χαρακτηριστική όμως ήταν η αλληλοβοήθεια και αλληλοϋποστήριξη που έδειχναν οι προσφυγικές οικογένειες στον «όμοιο» και τον «ξεριζωμένο»²⁷¹ με την Άννα Παπαδοπούλου να θυμάται τα χρόνια που έζησε στη προσφυγική Νέα Σινώπη κοντά στη Πρέβεζα:

Επειδή είμαστε, ίσως όλοι μαζί στο χωριό πρόσφυγες, είμαστε ενωμένοι και κάπως είχαμε κάνει ένα ...τρόπο αντιμετώπισης, ας πούμε.²⁷²

Ο δε Γιάννης Προβατίδης αναφερόμενος στον πατέρα του και τη σχέση του με την οικογένεια του Λάζαρου Τσαβδαρίδη θυμάται:

²⁶⁸ Πορφύρης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 79.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 79.

²⁷⁰ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Μυλωνά, γηγενής, Άγιος Κήρυκος (Αγκερυκός), Ζάκυνθος, 2025 (παραχωρητήριο συνέντευξης).

²⁷¹ Πουλιάσης, ό. π., σ. 132.

²⁷² Προφορική μαρτυρία Άννας Παπαδοπούλου, απόγονος β' γενιάς, ό. π.

Ο πατέρας μου έψαχνε... έρημος ήτανε [...] ήτανε 16 με 17 χρονών, γεννήθηκε το 1905 [...] είχε να φάει μια βδομάδα [...] πήγε στον Αγκερυκό ...ψυχογιός να πούμε του Λάζαρου του Τσαφταρίδη [...] ήτανε σιδηρουργός, τον περιέθαλψε και έζησε, εκεί έμαθε τη δουλειά, σιδηρουργός στον Λάζαρο τον Τσαφταρίδη.²⁷³

Αργότερα ο Γιάννης Προβατίδης συνδέθηκε και αυτός με την οικογένεια Τσαφταρίδη και έμαθε «την τέχνη του κινηματογραφιστή», όπως αναφέρει, από τον Μάνθο (Ματθαίος) Τσαφταρίδη, ο οποίος είχε κινηματογράφο στη Ζάκυνθο. Όμως και η επαφή των προσφύγων με τους γηγενείς δημιούργησε φιλικές και οικογενειακές σχέσεις ανάμεσά τους, που διατηρούνται μέχρι σήμερα, όπως αυτή του γηγενή Γιάννη Μυλωνά με την οικογένεια του Λάζαρου Τσαβδαρίδη:

Μεγάλη οικογένεια. Εκεί έπρεπε να βάλεις καζάνι για να φάνε το μεσημέρι [...] και μαζί με 'κείνους όλο τρώγαμε και μεις τίποτα...παιδάκια που πηγαίναμε εκεί.²⁷⁴

Η δε εγγονή του Λάζαρου Τσαβδαρίδη, Αλέκα Τσαφταρίδη-Βράχα θυμάται:

Ο παππούς ήταν καλός μάστορας, ήτανε φιλόξενος, κατέβαιναν από τα βουνά [...] για να πεταλώσουν τα άλογα και να κάνουν σιδηρουργικές δουλειές και τους φιλοξενούσε στο σπίτι και τα ζώα [...] τους ανθρώπους του τάιζε. [...] Είχε ένα ανοικτό σπίτι.²⁷⁵

Οι παραπάνω μαρτυρίες δείχνουν, ότι οι πρόσφυγες είχαν ένα συναισθηματικό δέσιμο. Είναι χαρακτηριστικό της ανθρώπινης συμπεριφοράς κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες οι άνθρωποι να δημιουργούν «συναισθηματικές κοινότητες», λόγω των συναισθηματικών δεσμών τους, που δημιουργούνται ανάμεσά τους ως προς το τι θέλουν, τι υπομένουν, τι αντέχουν ή τι αποδοκιμάζουν.²⁷⁶

²⁷³ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Προβατίδη, απόγονος β' γενιάς, ό. π.

²⁷⁴ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Μυλωνά, γηγενής Άγιος Κήρυκας (Αγκερυκός) Ζάκυνθος 2025 (παραχωρητήριο συνέντευξης 7.6.2025).

²⁷⁵ Προφορική μαρτυρία Αλέκας Τσαφταρίδη-Βράχα, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

²⁷⁶ Ποθητή Χαντζαρούλα, ό. π., σ. 77.

Με την άφιξή τους στην Ελλάδα οι πρόσφυγες σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λωζάνης (άρθρο 7) απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια, εγράφησαν στα δημοτολόγια και στα μητρώα αρρένων στους κατά τόπους δήμους και κοινότητες, που ήταν εγκατεστημένοι. Επίσης απέκτησαν και πολιτικά δικαιώματα, αφού εγράφησαν στους εκλογικούς καταλόγους και ενισχύοντας τη βενιζελική παράταξη επηρέασαν την πολιτική σκηνή του Μεσοπολέμου.²⁷⁷ Αντίθετα οι γηγενείς συσπειρώθηκαν στην αντιβενιζελική παράταξη, επειδή ένιωθαν να θίγονται τα οικονομικά τους συμφέροντα από την άφιξη των προσφύγων.²⁷⁸ Αργότερα ο προσφυγικός κόσμος διχάστηκε με την υπογραφή του «Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας» τον Οκτώβριο του 1930 στην Άγκυρα, το οποίο άλλαξε την πολιτική κατάσταση της χώρας.²⁷⁹

Είναι ενδιαφέρον, ότι στην καταγραφή των ονομάτων προσφύγων υπήρξε αλλαγή των επιθέτων τους ή καταγράφονταν αλλοιωμένα, επειδή οι υπάλληλοι τα έγραφαν, όπως τα άκουγαν, ή γιατί δεν υπήρχαν επίσημα έγγραφα. Παράδειγμα η περίπτωση του Λάζαρου Τσαβδ(φτ)αρίδη, ο οποίος είχε εννέα παιδιά. Οι γιοι του Αλέξανδρος και Παναγιώτης, που ήρθαν στη Ζάκυνθο μαζί του μετά την Καταστροφή καταγράφηκαν με το όνομα «Τσαβδαρίδης». Αντίθετα οι δύο γιοι του, ο Διονύσης και ο Ανέστης γεννημένοι το 1924 και το 1927 αντίστοιχα γράφτηκαν στα μητρώα αρρένων της Ζακύνθου με το επώνυμο «Τσαυταρίδης», πιθανόν από λάθος του υπαλλήλου, ενώ ο άλλος γιος του Πέτρος, γεννημένος το 1933 ήταν γραμμένος με το επώνυμο «Τσαφταρίδης». Αργότερα το 1946 ο Διονύσης στη ληξιαρχική πράξη γάμου²⁸⁰ από «Τσαυταρίδης» είναι γραμμένος με το επώνυμο «Τσαφταρίδης». Υπήρχε λοιπόν διαφορετική γραφή του ιδίου ονόματος από έγγραφο σε έγγραφο αλλά και στην ίδια οικογένεια εμφανίζονται διαφορετικές γραφές του ιδίου επωνύμου. Ακόμη και ο Ιωάννης Τσαβδ(φτ)αρίδης, πρόσφυγας πρώτης γενιάς, ο οποίος δημιούργησε στη Ζάκυνθο μια τυροκομική μονάδα, το 1954 που απέσπασε το χρυσό βραβείο για το «τυρόν γραβιέρα» στη 19η Διεθνή Έκθεση της Θεσσαλονίκης αναγράφεται ως «Τσαφταρίδης».

Επίσης ήταν χαρακτηριστικό, ότι κάποιοι πρόσφυγες καταγράφονταν με ελληνικά ονόματα ή παράλλασσαν το παλιό τους επώνυμο, ώστε να γινόταν ευκολότερη η ένταξή τους στην κοινωνία και έτσι απέφευγαν τις διακρίσεις.²⁸¹ Ιδίως επώνυμα με τούρκικη ρίζα

²⁷⁷ Ανδριώτης, ό. π., σ. 152.

²⁷⁸ Καστρίτη, *Οι πρόσφυγες. Από τη Μεγάλη..... στη Σύγχρονη Ελλάδα, Μέρος Β΄*, ό. π., σ. 265.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 265.

²⁸⁰ Ληξιαρχείο Ν. Ζακύνθου, Ληξιαρχική Πράξη Γάμου 6/Α/1946.

²⁸¹ Πουλιάσης, ό. π., σ. 129.

ή κατάληξη, όπως -όγλου, -τζόγλου μετατρέπονταν σε -όπουλος, -άκης, -ίδης ανάλογα την περιοχή εγκατάστασης των προσφύγων. Ένα άλλο παράδειγμα αλλαγής επωνύμου αναφέρει ο πληροφορητής Γιάννης Καρακασίδης:

Δεν ήθελαν τους Πόντιους, δεν τους παρουσίαζαν, τους έκοβαν και τα ονόματα. Ο πατέρας μου είναι Παύλος Καρακασίδης του Ιωάννη Καρακά, (Καρακασίδη). Ο αδερφός του είναι Αλέξανδρος Καρακάς του Ιωάννη Καρακασίδη [...]. Ήτανε γραμμή του ελληνικού κράτους πιθανόν, γιατί δεν ήταν ο μοναδικός. [...] Το ανακαλύψαμε εμείς μετά το '53, που είχαν καεί όλα τα χαρτιά στη Ζάκυνθο. Το ληξιαρχείο μάζευε χαρτιά από την Αθήνα, εκεί ανακάλυψαν, ότι οι μισοί λέγονται...(γέλια).²⁸²

Στις συνεντεύξεις η επικοινωνία ανάμεσα στον αφηγητή και στον ερευνητή αποτελεί συνάντηση δύο άγνωστων και ίσως και διαφορετικών κόσμων, που μπορεί να δημιουργήσει προβληματισμούς, αναπάντεχες σκέψεις και αντιδράσεις αλλά και συναισθηματικές δονήσεις.²⁸³ Ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα θυμούνται και αφηγούνται τις βιωμένες εμπειρίες τους επηρεάζονται από τις διυποκειμενικές σχέσεις του αφηγητή και του ερευνητή.²⁸⁴ Κάτι τέτοιο διαφαίνεται και από τις συνεντεύξεις των πληροφορητών μου και λόγω της αρχικής δυσκολίας προσέγγισης μας, στις αρχικές αρνήσεις συνέντευξης αλλά και στη συναισθηματική φόρτιση σε ορισμένους/ες εξ αυτών.

²⁸² Προφορική μαρτυρία Γιάννη Καρακασίδη, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

²⁸³ Μαρίνα Πετρονότη, «Κατασκευάζοντας προφορικές ιστορίες. Συνδιαλλαγές, συγκρούσεις, ανατροπές» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. Όψεις της Προφορικής Ιστορίας στην Ελλάδα*, επιμέλεια Μαρία Θανοπούλου και Αλέκα Μπουτζουβή, τεύχος 107, Αθήνα: ΕΚΤ, 2002, σ. 71 <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/9190/9421> (Ημερομηνία πρόσβασης 12.11.2025).

²⁸⁴ Abrams, ό. π., σ., 113.

4. Τα χαρακτηριστικά των διαμεσολαβητών της μνήμης και οι συνεντεύξεις

Ο ερευνητής καταγράφει την αφήγηση που αποτελεί πνευματική περιουσία του πληροφορητή και ο οποίος έρχεται αντιμέτωπος με απροσδόκητες εικόνες και προσωπικές μνήμες.²⁸⁵ Συνήθως, οι αφηγητές επιδιώκουν να προσανατολίσουν τη συζήτηση προς την κατεύθυνση που τους εξυπηρετεί, ίσως για να διεκδικήσουν την προσοχή του ερευνητή.²⁸⁶ Στις συνεντεύξεις, οι πληροφορητές δεν περιγράφουν μόνο τα γεγονότα αλλά και όσα θεωρούν ότι συνέβησαν, αποκαλύπτοντας τον τρόπο με τον οποίο τα έχουν κατανοήσει και ενσωματώσει.²⁸⁷ Με τη μαρτυρία τους δίνουν φωνή στη μνήμη, δημιουργώντας μια γέφυρα ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν.

Αλλά τι μας δείχνουν οι προφορικές μαρτυρίες για το βίωμα και το τραύμα της Καταστροφής από την πλευρά των αφηγητών; Υπάρχει διαγενεαλογική μετάδοση; Πώς συνδέεται η μεταμνήμη με τη συλλογική μνήμη;

Σύμφωνα με την Αναγνωστάκη,²⁸⁸ υπάρχουν διάφορες κατηγορίες πληροφορητών, τις οποίες και συνάντησα κατά τη διάρκεια συλλογής συνεντεύξεων από τους απογόνους των προσφύγων. Στην έρευνά μου παρουσιάστηκαν διαφορετικά χαρακτηριστικά εκ μέρους τους, ως προς την αντιμετώπιση της αφήγησης των βιωμάτων των προγόνων τους.

Έτσι λοιπόν, υπήρξαν άτομα δεύτερης και τρίτης γενιάς, τα οποία αιφνιδιάστηκαν και δεν επιθυμούσαν να αφηγηθούν το βίωμα των προγόνων τους που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί μέσα από μια συνέντευξη.²⁸⁹ Συνήθως ισχυρίζονται ότι δεν έχουν να πουν κάτι, επειδή δεν θυμούνται ή αυτό τους είναι πλέον αδιάφορο και τώρα πια δεν έχει σημασία, εφόσον η οικογένεια αφομοιώθηκε στην τοπική κοινωνία,²⁹⁰ όπως χαρακτηριστικά υποστήριξε και αρνήθηκε να μιλήσει σε σχέση με τον πρόσφυγα παππού του ο Παναγιώτης Σαραμανόγλου,²⁹¹ απόγονος τρίτης γενιάς. Άλλοι πάλι αφηγήθηκαν σκόρπιες αναμνήσεις για αυτούς που γνώρισαν και έζησαν μαζί τους, χωρίς να γνωρίζουν λεπτομέρειες και περιέγραφαν γεγονότα από την καθημερινή ζωή και συμπεριφορά των

²⁸⁵ Πετρονάκη, ό. π., σ. 72.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 71.

²⁸⁷ Abrams, ό. π., σ. 19.

²⁸⁸ Κατερίνα Αναγνωστάκη, «Προφορική ιστορία και φόβος» στο *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, επιμέλεια Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου 25-27 Μαΐου 2012, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2013, σ. 235.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 235.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 235.

²⁹¹ Το όνομα του πληροφορητή είναι ψευδώνυμο.

προσφύγων και μίλησαν με προθυμία ακόμη και σε άτομα που δεν προέρχονταν από το στενό οικογενειακό τους περιβάλλον.²⁹² Παράδειγμα ο γηγενής Γιάννης Μυλωνάς, ο οποίος με ευχαρίστηση αναφέρθηκε στις καθημερινές συνήθειες των προσφύγων, που εγκαταστάθηκαν στη Ζάκυνθο με τους οποίους συναναστρεφόταν και μεγάλωσε κοντά τους. Ίσως τα άτομα αυτά με τη συνέντευξη να επιβεβαιώνουν στον εαυτό τους τη σημασία της μαρτυρίας τους.²⁹³ Μια άλλη κατηγορία είναι αυτή που οι αφηγητές θέλησαν να καταγραφούν τα βιώματα των προγόνων τους και επιθυμούν να τα γνωστοποιήσουν.²⁹⁴

Επίσης υπάρχουν άτομα, τα οποία ανήκουν στην κατηγορία εκείνων που πιστεύουν ότι η αφήγηση τραυματικών εμπειριών αποτελεί μυστικό και όχι ιστορία για να ειπωθεί. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο πληροφορητής Παναγιώτης Κακολύρης:

*Και φαντάζομαι οι περισσότεροι απ' αυτούς, ίσως για να μη πω όλοι θα θέλανε να σβήσουν απ' το κεφάλι τους, αυτά που τραβήξανε.*²⁹⁵

Σε ένα τραυματικό παρελθόν, ο φόβος της ενθύμησης οδηγεί συχνά πολλούς ανθρώπους στη λήθη ή στην αποσιώπηση.²⁹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο γιος της Βηθλεέμ Πεσματζόγλου, όπως αφηγήθηκε ο πατέρας Γεώργιος Καμπίσης:

*Ο γιος της Σεραφείμ, με την Καταστροφή αυτή, ήτανε γαμπρός, παντρευότανε· και με την όλη αυτή ανωμαλία έχασε τη νύφη και ό,τι άλλο είχανε. [...] Μετά από ένα χρονικό διάστημα έπεσε σε μεγάλη κατάθλιψη [...]. Καθότανε σε μια καρέκλα ακίνητος και αν του έλεγε η μητέρα του να φάει κάτι, έτρωγε.*²⁹⁷

Πολλές φορές οι τραυματικές εμπειρίες κρύβουν συναισθήματα ντροπής, θυμού κ.ά. και συχνά συμβαίνει τα συναισθήματα αυτά να περνούν και στις επόμενες γενιές,²⁹⁸ όπως διαπίστωσα σε δύο άτομα δεύτερης γενιάς. Τα άτομα αυτά αρνούνται να μιλήσουν για το βίωμα, όχι μόνο σε κάποιο τρίτο πρόσωπο αλλά ακόμη και μέσα στο οικείο τους

²⁹² Αναγνωστάκη, ό. π., σ. 235.

²⁹³ Στο ίδιο, σ. 236.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 236.

²⁹⁵ Προφορική μαρτυρία Παναγιώτη Κακολύρη (Χόντζα), απόγονος γ' γενιάς, ό.π.

²⁹⁶ Πολυμέρης Βόγλης, «Προσεγγίσεις. Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα» στο *Τα Ιστορικά*, τεύχος 47, τόμος εικοστός πέμπτος, Αθήνα: Μέλισσα, Μουσείο Μπενάκη, 2007, σ. 440.

²⁹⁷ Προφορική μαρτυρία πατέρα Γεωργίου Καμπίση, γηγενής, ό. π.

²⁹⁸ Abrams, ό. π., σ. 171.

περιβάλλον ή και στον ίδιο τους τον εαυτό, επειδή πιθανόν δεν μπορούν να χειριστούν τον συναισθηματικό αντίκτυπο των βιωμάτων τους.²⁹⁹ Επίσης, τα αποκαλυπτήρια μιας «δημόσιας» αφήγησης μπορεί να δημιουργήσουν αντιδράσεις στους δέκτες της προφορικής μαρτυρίας και έτσι αυτό δεν είναι διαχειρίσιμο και επιθυμητό,³⁰⁰ όπως ανέφερε ο πληροφορητής Ιωάννης Σοβατζόγλου,³⁰¹ απογόνος δεύτερης γενιάς, ο οποίος αρνήθηκε να μιλήσει. Κατά την άποψή του, το προσφυγικό παρελθόν της οικογένειας θα επιδρούσε αρνητικά στη ζωή της κόρης του, η οποία σήμερα έχει μια επαγγελματική και κοινωνική θέση «ξεχωριστή». Πολλές φορές λοιπόν, συμβαίνει η αφήγηση του πληροφορητή να εκθέτει τη ζωή του, αλλά ταυτόχρονα να εκθέτει και ένα μέρος της ζωής των άλλων ατόμων στα οποία αναφέρεται, ενώ υπάρχει περίπτωση κάποια στιγμή να συναντήθηκαν τα βιώματά τους.³⁰² Αυτό το γεγονός δημιουργεί το συναίσθημα του φόβου εκ μέρους του πληροφορητή. Το φύλο, το επάγγελμα, η κοινωνική θέση του ατόμου, στο οποίο θα αναφερθεί ο πληροφορητής, περνάει από τον ίδιο με μια διάθεση «προστασίας» με αποτέλεσμα να αρνείται να μιλήσει για τα βιώματα του οικείου του προσώπου.³⁰³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν της Ελένης Θωμοπούλου,³⁰⁴ απογόνου δεύτερης γενιάς. Οι πληροφορίες του στενού της περιβάλλοντος αναφέρουν ότι η μητέρα της ήταν γνωστή τραγουδίστρια στη Μικρά Ασία, ήρθε στην Ελλάδα μετά την Καταστροφή και παντρεύτηκε, έχοντας από τον πρώτο γάμο της ένα παιδί. Εκείνη την εποχή, στη συντηρητική κοινωνία κυριαρχούσε η στερεοτυπική εικόνα για τις προσφυγοπούλες, που με την ανατολίτικη ομορφιά τους παρέσυραν και «τύλιγαν» τους γηγενείς για να εξασφαλίσουν μια καλύτερη ζωή. Άλλη περίπτωση, αν και δεν συνάντησα, είναι όταν το συναίσθημα του φόβου εκδηλώνεται από τους απογόνους των πληροφορητών, οι οποίοι παρεμβαίνουν στη διαδικασία της προετοιμασίας της συνάντησης με τον πληροφορητή με μία διάθεση «προστασίας» αυτού.³⁰⁵

Κάθε συνέντευξη της δεύτερης και τρίτης γενιάς είναι ξεχωριστή, γιατί αφηγούνται διαφορετικά άτομα, τα οποία γνωρίζουν λίγες λεπτομέρειες από όσα έζησαν οι πρόγονοί τους. Μπορούμε όμως να διακρίνουμε χαρακτηριστικά του ΠΤΜΚ στις

²⁹⁹ Αναγνωστάκη, ό. π., σ. 236.

³⁰⁰ Paul Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα: Πλέθρον, 2008, σ. 224-225.

³⁰¹ Το όνομα του πληροφορητή είναι ψευδώνυμο.

³⁰² Αναγνωστάκη, ό. π., σ. 237.

³⁰³ Στο ίδιο, σ. 239.

³⁰⁴ Το όνομα είναι ψευδώνυμο.

³⁰⁵ Αναγνωστάκη, ό. π., σ. 239.

αφηγήσεις των επόμενων γενιών; Διαβάζοντας τις συνεντεύξεις των πληροφορητών, αναφέρω κάποια σημεία, που επέλεξα και θεωρώ ότι έχουν ενδιαφέρον.

Ο Γιάννης Προβατίδης αναφερόμενος στον πατέρα του ξεχωρίζει τη δύναμη και τη θέληση που είχε όχι μόνο για να επιβιώσει αλλά και να πετύχει. *Το σφυρί και το αμόνι του τα κρατάω σαν ιερό κειμήλιο. Με αυτά μας έφτιαξε ολόκληρο τετράγωνο στον Άγιο Λουκά* (συνοικία στη Χώρα). Η μνήμη λοιπόν, όχι μόνο μέσω των αφηγήσεων αλλά και μέσω των αντικειμένων, μεταβιβάζεται διαγενεακά.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αφήγηση των δύο γυναικών, ως προς τη βιωμένη προσφυγική εμπειρία των προγόνων τους. Η Άννα Παπαδοπούλου, που μεγάλωσε στον προσφυγικό οικισμό της Νέας Σινώπης, άκουσε στα μαθητικά της χρόνια τους «γνωστούς» χαρακτηρισμούς εκ μέρους των γηγενών, οι οποίες όμως δεν επηρέασαν τους πρόσφυγες, *γιατί γνωρίζαμε ποιοι είμαστε και από πού ήρθαμε*. Τις μνήμες από τους προγόνους της, τις έχει ήδη μεταφέρει στα παιδιά της και απελευθερώνει δυνατά αισθήματα όταν αφηγείται: *με πιάσανε τα κλάματα, όταν ο γιος μου στην Ολλανδία, συνέθεσε στο master, το μουσικό έργο «Σινώπη»*.

Για την Αλέκα Τσαφταρίδη-Βράχα, ο παππούς Λάζαρος και η γιαγιά η Πόντια, η Λαζαρίνα, όπως την αποκαλούσαν, αποτελούν «μοντέλο» προς μίμηση, όσον αφορά την εργατικότητα και τη φιλοξενία του παππού αλλά και τη νοικοκυροσύνη της γιαγιάς, ως προς την οργάνωση του σπιτιού, την κατασκευή, την αποθήκευση προϊόντων και τη μαγειρική, που ξεχώριζε από τη ζακυνθινή κουζίνα. Στο ερώτημα «νοιώθει Πόντια, Ζακυνθινή ή και τα δύο» απαντά χωρίς δισταγμό: *Για να είμαι ειλικρινής, όχι Ζακυνθινή. [...] Αισθάνομαι Πόντια!*

Ο Αλέκος Τσαφταρίδης, θεωρώ ότι πρόβαλλε με υπερηφάνεια την καταγωγή των προγόνων του, που αν και Ζακυνθινός θέλει να αποκαλείται Πόντιος. Ο θάνατος του παππού Λάζαρου είναι χαραγμένος στη μνήμη του και αφηγείται συγκινημένος με κάθε λεπτομέρεια τα γεγονότα εκείνης της ημέρας, αν και ήταν μόλις οκτώ χρονών. Βλέπουμε λοιπόν μέσα από τις αφηγήσεις των δύο μελών της οικογένειας Τσαφταρίδη, τον τρόπο με τον οποίο αυτοπροσδιορίζονται, ερμηνεύουν και παρουσιάζουν τον εαυτό τους, όπως αναφέρει και η Τατά-Αρσέλ.³⁰⁶

³⁰⁶ Τατά-Αρσέλ, ό. π., σ. 328.

Ο Γιάννης Καρακασίδης³⁰⁷ στη συνέντευξη ασχολήθηκε περισσότερο ιστορικά και δημοσιογραφικά με την προσφυγιά κάτι που σηματοδοτεί το γεγονός ότι η ποντιακή του καταγωγή ήταν ένα σημαντικό στοιχείο και για τον ίδιο.

Οι ντόπιοι Γιάννης Μυλωνάς και πατέρας Γεώργιος Καμπίτσης δεν είναι απόγονοι προσφύγων, ωστόσο ταυτίζονται συναισθηματικά με τους πρόσφυγες μέσα από τις αφηγήσεις τους. Η καθημερινή επαφή του Γιάννη Μυλωνά με την οικογένεια Τσαβδαρίδη και τα ακούσματα του πατέρα Καμπίτση, μέσω των αφηγήσεων των συγχωριανών του για την οικογένεια Πεσματζόγλου, δίνουν την εικόνα της προσφυγιάς και του τραύματος από τη θέση του «Άλλου». Στην περίπτωση αυτή έχουμε την *προσθετική μνήμη*, καθώς ο αφηγητής υιοθετεί και αναπαράγει προσφυγικές εμπειρίες που δεν βίωσε άμεσα και ενσωματώνονται αυτές στη μνήμη του, μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.³⁰⁸

Και αφήνω για το τέλος τους πρόσφυγες πρώτης γενιάς, Ιωάννη και Λάζαρο Τσαβδαρίδη. Στην αφήγησή τους δεν αναφέρθηκαν στα τραυματικά γεγονότα του ξεριζωμού και τις άσχημες συνθήκες επιβίωσης στο νησί. Γνωρίζουμε όμως ότι, οι διαδικασίες ένταξης στην τοπική κοινωνία σε οικονομικό επίπεδο, ήρθαν μετά από δικές τους επίπονες προσπάθειες και σκληρή δουλειά. Πράγματι, όλες οι μαρτυρίες δείχνουν ότι οι πρόσφυγες δούλεψαν σκληρά και αυτό ήταν ένας τρόπος αντιμετώπισης του τραύματος. Η επιλογή να δουλέψει κάποιος στη μετατραυματική περίοδο έχει ως αποτέλεσμα να βελτιώσει το κοινωνικό επίπεδο αλλά και την ψυχολογία του, βλέποντας τον εαυτό του να αλλάζει την τύχη του.³⁰⁹ Επίσης, τα δύο αδέρφια Τσαβδαρίδη, ενώ περιγράφουν με πολλές λεπτομέρειες τις «χαμένες πατρίδες» στον ερευνητή Χρήστο Σαμουηλίδη, ο Λάζαρος με λίγα λόγια και χωρίς σχολιασμό, αναφέρεται στον θάνατο του γιου του Αλέξανδρου³¹⁰ στον Εμφύλιο: *Σώθηκε. Ήρθε στην Ελλάδα και σκοτώθηκε στα Δεκεμβριανά*. Η μαρτυρία του λοιπόν κρύβει δυο φορές το τραύμα. Μία για τη στέρηση της «χαμένης πατρίδας» και των απαραίτητων για την επιβίωση και μία για την απώλεια

³⁰⁷ Ευχαριστώ τον κ. Γιάννη Καρακασίδη, δημοσιογράφο, ο οποίος ήταν από τους πληροφορητές, που μου έδωσε πολλά στοιχεία για περαιτέρω έρευνα.

³⁰⁸ Alison Landsberg, “Prosthetic Memory: *Total Recall* and *Blade Runner*”, *Body and Society*, (1995), 1 <https://courses.eap.gr/mod/glossary/view.php?id=77870> (Ημερομηνία πρόσβασης 7.2.2026).

³⁰⁹ Τατά-Αρσέλ, ό. π., σ. 175.

³¹⁰ Στον Πόντο Τούρκοι ληστές ήθελαν χρήματα από τον μάστορα Λάζαρο Τσαβδαρίδη και επειδή δεν τον βρήκαν στο χωριό εκείνη τη μέρα που πήγαν, απήγαγαν τον γιο του Αλέξανδρο, που ήταν τότε δώδεκα χρονών. Τον είχαν όμηρο οκτώ μέρες στο δάσος και τον απελευθέρωσαν, όταν ο Λάζαρος τους έδωσε τριακόσιες παγκανότες (η παγκανότα ήταν τούρκικη χάρτινη λίρα ίση με 1000 γρόσια), εξήντα χρυσές λίρες, δύο τουφέκια, παπούτσια και πολλά λεφτά. Πηγή: Κ.Μ.Σ. ερευνητής Χρήστος Σαμουηλίδης, Αρχείο, φάκελος ΜΠΟ 1098.

της ανθρώπινης ζωής. Το παράδοξο είναι ότι τα δύο αδέρφια Τσαβδαρίδη, ενώ έδωσαν πολλές πληροφορίες στον ερευνητή του Κ.Μ.Σ. οι απόγονοί τους, όχι μόνο δεν το γνώριζαν αλλά δεν ήξεραν και τα γεγονότα. Ίσως, όπως πιστεύει ο Αλέκος Τσαφταρίδης, το τραύμα δεν ήθελαν να το μεταφέρουν στα άτομα τα δικά τους [...] αυτοί το είχανε μέσα τους το κρατήσανε, και το πήρανε κοντά τους.

Αυτό λοιπόν που έχει σημασία είναι το τι θυμόμαστε και πώς το μεταδίδουμε στις επόμενες γενιές. Οι προσφυγικές εμπειρίες και το τραύμα του ξεριζωμού περνά ασυνείδητα στη συλλογική μνήμη και στον ψυχικό κόσμο των ατόμων των επόμενων γενιών, λόγω της ταύτισης των απογόνων με τους προγόνους τους.³¹¹ Η ομάδα που είναι τραυματισμένη ή ευαισθητοποιημένη από το ΠΤΜΚ, το οποίο όμως είναι παγιωμένο στην ελληνική κοινωνία,³¹² δεν πρέπει να παγιδευτεί στο πένθος με την καλλιέργεια του πόνου της απώλειας, ούτε να κυριαρχείται από συναισθήματα φανατισμού, απαξίωσης του «Άλλου» ή εκδίκησης. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει λήθη ή συγχώρηση σε πολιτικό επίπεδο.³¹³ Ο Παναγιώτης Τσακαλίδης, ο πρόεδρος του ποντιακού συλλόγου στη Ζάκυνθο, αναφέρει χαρακτηριστικά: *εμείς δεν είμαστε εκδικητικοί, δεν θέλουμε να σφάζουμε, ούτε να επιστρέψουμε. [...] Οφείλουμε, όμως τη μνήμη, να μη ξεχάσουμε. [...] Η γενοκτονία των Ποντίων να αναγνωριστεί παντού.*³¹⁴ Εδώ να παρατηρήσω ότι ο Τσακαλίδης ήταν ο μόνος από τους πληροφορητές μου, ο οποίος ανέφερε τη λέξη «γενοκτονία».

Έτσι λοιπόν, αν χαρακτηριστικό της μνήμης της πρώτης γενιάς προσφύγων ήταν η νοσταλγία για τις «χαμένες πατρίδες», η δεύτερη γενιά προσπαθούσε να ξεχάσει το τραυματικό παρελθόν, την προσφυγική της ταυτότητα, ώστε να ενσωματωθεί ομαλά στον νέο τόπο. Η τρίτη γενιά εστιάζει στη συλλογή και καταγραφή μαρτυριών, ώστε να έρθει στο φως η ιστορία των προγόνων τους και ο πολιτισμός των προσφύγων του 1922. Η κάθε γενιά είναι φορέας μνήμης και τα βιώματά της συντελούν στη δημιουργία ταυτότητας,³¹⁵

³¹¹ Τατά-Αρσέλ, ό. π., σ. 327.

³¹² Στο ίδιο, σ. 31. Η συγγραφέας εδώ εισάγει τον όρο «Παγιωμένο Πολιτισμικό Μικρασιατικό Τραύμα (ΠΠΜΤ).

³¹³ Στο ίδιο, σ. 32 και 455.

³¹⁴ Προφορική μαρτυρία Παναγιώτη Τσακαλίδη, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

³¹⁵ Ποθητή Χαντζαρούλα, «Η προφορική ιστορία ως επικοινωνιακή πράξη: μνήμη και διαγενεακή μετάδοση» στο *Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2023, σ.75.

η δε μετάδοση των οικογενειακών βιωμάτων στους απογόνους συνδέει το παρελθόν με το παρόν, δημιουργεί δεσμούς και μπορεί να επουλώσει το τραύμα.³¹⁶

³¹⁶ Στο ίδιο, ό. π., σ. 77.

5. Η προσφυγική παρουσία στη Ζάκυνθο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή έως σήμερα

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην ελληνική επικράτεια καθόρισε και τον δημογραφικό χάρτη του κράτους και συνέβαλλε στη γνωριμία και την αλληλεπίδραση ανάμεσα στους Έλληνες με διαφορετικό τόπο καταγωγής, χωρίς όμως να μειώσει την τοπικιστική νοοτροπία.³¹⁷ Βέβαια, σε πολλές περιοχές, ανάμεσα στους πρόσφυγες και στους ντόπιους υπήρξαν διαφορετικές πολιτιστικές αντιθέσεις σε σχέση με νοοτροπίες και συνήθειες στην καθημερινή ζωή. Ο υποτιμητικός λόγος των προσφύγων αναφερόμενοι στους γηγενείς, όπως «εμείς τους μάθαμε, αυτοί δεν ήξεραν», «δεν ξέρουν να μιλάνε», «δεν έχουν τρόπους», «δεν ξέρανε να φάνε ούτε να ντυθούνε» προβάλλει την έννοια του «εμείς και οι άλλοι».³¹⁸

Στη Ζάκυνθο δεν φαίνεται να υπερτερούν τα πολιτισμικά στοιχεία των προσφύγων, πιθανόν λόγω της πολιτιστικής επαφής του νησιού με τη Δύση. Οι προϋπάρχουσες ισχυρές συλλογικές ταυτότητες, που συνδέονται με το πλούσιο ιστορικό και πολιτιστικό υπόβαθρο της Ζακύνθου, συνέβαλαν στο αποτέλεσμα αυτό. Ο μικρός αριθμός των προσφύγων που παρέμεινε, εντάχθηκε και αφομοιώθηκε στη ζακυνθινή κοινωνία, με αποτέλεσμα να εξαφανιστούν τα διαφορετικά πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά, ιδίως σε συλλογικό επίπεδο. Έτσι η προσφυγική παρουσία στη Ζάκυνθο, σε σχέση με άλλες περιοχές της χώρας, είναι άγνωστη στο ευρύ κοινό.

Μετά τη σταδιακή ομαλοποίηση των σχέσεων με τους ντόπιους ξεκίνησαν και ανάμεσά τους γάμοι, κυρίως σε επίπεδο της δεύτερης γενιάς και αργότερα τρίτης γενιάς, όπως άλλωστε και σε άλλα μέρη της Ελλάδας.³¹⁹ Όσον αφορά τη Ζάκυνθο, μπορούμε να αναφέρουμε τέτοια παραδείγματα μέσα από τις οικογένειες των πληροφορητών μου, όπως ο γάμος το 1946, του Διονύση Τσαφταρίδη του Λαζάρου, απόγονος β' γενιάς με τη Μαύρα Πέττα από το χωριό Μπελούσι. Επίσης, ο γάμος του Παναγιώτη Προβατίδη, πρόσφυγα α' γενιάς με τη Μαρίνα Βλασοπούλου από το Σκουλικάδο. Όπως αναφέρει ο γιος του Γιάννης Προβατίδης:

³¹⁷ Ανδριώτης, ό. π., σ. 26.

³¹⁸ Hirschon-Φιλίππκη, ό. π., σ. 350.

³¹⁹ Αραπατζή, ό. π., σ. 186.

*Το '27 έγινε ο γάμος και πήρε τη μάνα μου που ήταν γεννηθείσα το '9,
δεκαοχτώ χρονών [...]στο Σκουλικάδο».*³²⁰

Ο μεν Διονύσης Τσαφταρίδης γεννήθηκε το 1924, ο δε Γιάννης Προβατίδης το 1939. Και οι δύο είναι παιδιά προσφύγων που γεννήθηκαν στη Ζάκυνθο μετά των ερχομό των γονιών τους στο νησί, και είναι καταγεγραμμένα στο μητρώο αρρένων, στα Γ.Α.Κ., στα Αρχεία του Ν. Ζακύνθου.³²¹

Ο Σαμουηλίδης στη συνομιλία του με τον Ευκλείδη Ορφανίδη αναφέρει τις λίγες οικογένειες προσφύγων, που έμειναν στη Ζάκυνθο.

*Σήμερα σε όλο το νησί είναι ζήτημα αν υπάρχουν 30-35 οικογένειες. Οι πιο
πολλές βρίσκονται στην πόλη. Οι άλλες σκόρπιες, από μια - δυο οικογένειες
στα χωριά.*³²²

Έτσι λοιπόν οι πρόσφυγες, που ήταν εγκαταστημένοι στα διάφορα χωριά της Ζακύνθου, είναι οι εξής: στον Αι Γιάννη (Γαϊτάνι) ο Καραμανίδης, του οποίου η καταγωγή ήταν άγνωστη, στον Αι Κήρυκα (Αγκερυκός), ο Λάζαρος Τσαβδαρίδης 80 χρονών και ο αδερφός του Ιωάννης Τσαβδαρίδης 75 χρονών, καταγόμενοι από τη Μουζάμανα, στους Αγίους Πάντες ο Μιχαήλ Καρυπίδης από τη Μάκρη, στον Άγιο Νικόλα (Κοιλιωμένος) ο Κυριάκος μπαλωματής από την Καππαδοκία, στο Βανάτο ο Δημήτρης Μαστορίδης 58 ετών, χοροδιδάσκαλος και μουσικός, από τη Βόνα Κοτυώρων, στο Γαλάρο ο Καρυπίδης, του οποίου είναι άγνωστη η καταγωγή, στο Γερακαριό ο Γεώργιος κουρέας, τουρκόφωνος από την Καππαδοκία, στη Κυψέλη (Μπελούσι) ο Ιωάννης Καραγιαννίδης, περίπου 63 έως 69 χρονών από την Κερασούντα.³²³ Στη δε πόλη ήταν εγκαταστημένοι: ο Ευκλείδης Ορφανίδης, 54 χρονών από τα Κοτύωρα, τσαγκάρης και ο πατέρας του πολύ γέρος με πάρκινσον, ο Νικόλαος, ο Λευτέρης και ο Σάββας Παπανικολάου από τη Σινώπη, η χήρα Βασιλείου Γεωργιάδη από τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, ο Προβατίδης από την Κερασούντα, ο Γεώργιος Βαρύτιμος από την Κερασούντα, ο Κωνσταντίνος Οικονομίδης

³²⁰ Προφορική μαρτυρία Γιάννη Προβατίδη, απόγονος β' γενιάς, ό. π.

³²¹ Πηγή Γ.Α.Κ. νομού Ζακύνθου. Ο μεν Διονύσης Τσαφταρίδης είναι γραμμένος στο Μητρώο Αρρένων 1879-1951 και 1954, κοινότητα Άγιος Κήρυκος, νομός Ζακύνθου, ο δε Γιάννης Προβατίδης στο Μητρώο Αρρένων 1878-1951 και 1954, κοινότητα Σκουλικάδο, επαρχία Ζακύνθου.

³²² Πηγή Κ.Μ.Σ. ερευνητής Χρήστος Σαμουηλίδης, φάκελος ΜΠΟ 1098.

³²³ Στο ίδιο, ό. π.

από το Ναζλί, ο Θεοχάρης Αμανατίδης 56 ετών από το Αχουρλί της Κερασούντας, ο Ανέστης Αμανατίδης 60 ετών από το ίδιο χωριό, ο Παύλος Καρακασίδης από την Ορντού, καθώς και οι Σάββας, Αλέξανδρος και Αβραάμ Καρακασίδης από την ίδια πόλη, ο Λευτέρης, φούρναρης από τη Σμύρνη, ο Μανώλης, πλανόδιος μικροπωλητής από τη Σμύρνη, ο Διονύσιος Φεραδούρος από τη Σμύρνη και ο Βασίλειος Συμβουλίδης από την Οινόη, γιος του γιατρού Χρυσόστομου Συμβουλίδη. Οι δύο τελευταίοι κατάγονταν από τη Ζάκυνθο. Οι πατεράδες τους και οι ίδιοι γεννήθηκαν στη Σμύρνη και μετά την Καταστροφή ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στη Ζάκυνθο.³²⁴

Ο Χρυσόστομος Χ. Συμβουλίδης ήταν γιατρός και λόγιος στο δε περιοδικό *ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ* αναφέρεται ως «Ιατρός των Προσφύγων».³²⁵ Ο ίδιος συμμετείχε και μίλησε στο πάνδημο συλλαλητήριο που διοργανώθηκε με πρωτοβουλία του Δημάρχου Ζακυνθίων και των προέδρων των σωματείων υπέρ της επανόδου του Βενιζέλου στην Ελλάδα. Επίσης στο συγκεντρωμένο πλήθος στη λεωφόρο βασίλισσας Όλγας³²⁶ μίλησαν και ο Α. Κεφαλληνός πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου, καθώς και ο Διονύσιος Ιθακήσιος πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου. Οι παραπάνω ομιλητές υποστήριξαν, ότι η παρουσία του Βενιζέλου θεωρείται αναγκαία, αφενός για να ρυθμίσει την πολιτική κατάσταση, αφετέρου να βοηθήσει την πατρίδα.³²⁷

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιστορία του Χρυσόστομου Συμβουλίδη, όπως την αφηγείται ο ίδιος στο *ΓΙΟΥΡΙΟΥΝ*. Στο κείμενο περιγράφει την εξορία³²⁸ των ανθρώπων της πατρίδας του στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που πήρε μέρος και ο ίδιος. Τη λέξη *Γιούριουν* που σημαίνει «προχωράτε», «βαδίζετε» την έβαλε ως τίτλο σε ανάμνηση της κραυγής που έβγαζαν οι Τούρκοι συνοδοί στον πόλεμο. Μετά τον θάνατό του, ο γιος του Ορέστης Συμβουλίδης, δάνεισε στο Κ.Μ.Σ. το χειρόγραφο για να δακτυλογραφηθεί. Από τις 400 σελίδες του πρωτότυπου επιλέχθηκαν και αφαιρέθηκαν «οι ρητορικές και κενόλογες» σελίδες, σύμφωνα με το Κ.Μ.Σ. Σήμερα οι 231 δακτυλογραφημένες σελίδες βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του Ιδρύματος.³²⁹

³²⁴ Στο ίδιο, ό. π.

³²⁵ Περιοδικό *ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ*, 3.12.1923, έτος 32ον, αριθ. 738.

³²⁶ Σήμερα ονομάζεται Δημοκρατίας και είναι ο δρόμος, που ενώνει την πλατεία Σολωμού με την πλατεία Αγίου Μάρκου. Πριν τους σεισμούς του '53 ήταν γνωστός ως «Πλατύφορος».

³²⁷ Περιοδικό *ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ*, ό. π.

³²⁸ Βλ. Αντωνία Χαττά, «Χρ. Χ. Συμβουλίδης-Φίλιππος Καρρέρ-Κλωντ Φαρρέρ και το τραγικό 1922», εφημερίδα *ΕΡΜΗΣ*, Τετάρτη 13 Ιουλίου 2022.

³²⁹ Πηγή Κ.Μ.Σ.: Τα σχόλια είναι από την εισαγωγή του χειρογράφου του Χρυσόστομου Συμβουλίδη στο *ΓΙΟΥΡΙΟΥΝ* με αριθ. εισαγωγής 235 που κατατέθηκε στο Αρχείο χειρογράφων του Κ.Μ.Σ., σ. 1.

Επίσης, ο Συμβουλίδης περιγράφει πώς κατάφερε μετά από πολλές ταλαιπωρίες, να βρεθεί στην πόλη Χαλέπ και κατόπιν με τον σιδηρόδρομο να φύγει για την Τρίπολη, όταν πληροφορήθηκε ότι θα αναχωρούσε πλοίο από το λιμάνι Τραπουλούς για την Ελλάδα. Με το πλοίο *Καλυψώ*, στο οποίο επέβαιναν 2.000 πρόσφυγες, έφτασε στη Σάμη (Κεφαλλονιά), η οποία δέχτηκε να φιλοξενήσει 500 περίπου πρόσφυγες, ενώ άλλοι αποβιβάστηκαν στην Αγία Ευθυμία, στην Πύλαρο και στην Ιθάκη.³³⁰ Σε εφημερίδα των Αθηνών και ενώ βρίσκεται στη Σάμη, διάβασε ότι το ατμόπλοιο *Γρανικός* μετέφερε Πόντιους πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη στη Ζάκυνθο.³³¹ Με τηλεγράφημα προς τη Διεύθυνση της Αστυνομίας Ζακύνθου πληροφορήθηκε ότι η οικογένειά του βρίσκεται ήδη εκεί. Με τη μεσολάβηση του φίλου του φαρμακοποιού Γιάννη Γαρμπή και με συστατική επιστολή του Ν. Αβούρη προς τον τότε Νομάρχη Γ. Γεωργίου ταξίδεψε δωρεάν για τη Ζάκυνθο.³³²

Όσον αφορά το όνομα «Φεραδούρος», η εφημερίδα *ΕΛΠΙΣ* στο δίστηλο «Η Αγία Μαύρα σώζουσα οικογένειαν Ζακυνθίαν από της Κεμαλικής θηριωδίας» εξιστορούσε την περιπέτεια του συμπολίτη τους Λουκά Φεραδούρου, ο οποίος έφθασε με την οικογένειά του στη Ζάκυνθο μετά την Καταστροφή. Ο Φεραδούρος είχε καταγωγή από το Μαχαιράδο και εγκαταστάθηκε στη Σμύρνη πριν 32 χρόνια. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1922 συνωθούμενοι εις την παραλίαν της Σμύρνης μετά μεγάλου πλήθους [...] κάποια αόρατος δύναμις έσπρωξε ολόκληρον την οικογένειαν και εκ των όπισθεν ήλθον έμπροσθεν και επεβιβάσθη του ατμοπλοίου με τη σύζυγο και τα οκτώ παιδιά του. Η οικογένεια Φεραδούρου είχε μαζί της μια αργυρή εικόνα της Αγίας Μαύρας, στην οποία όφειλε τη σωτηρία της. Ανυπόδητος και με δάκρυα στα μάτια εισήλθε στην εκκλησία των Αγίων Τιμοθέου και Μαύρας για να προσκυνήσει την Ιερά Εικόνα της Αγίας Μαύρας.³³³

Ένας άλλος πρόσφυγας, ο οποίος ήρθε στη Ζάκυνθο με την Ανταλλαγή ήταν και ο Ιορδάνης Παμπούκης (Ιορδάνης Βαμβακίδης), που γεννήθηκε το 1915 στην Οινόη του Πόντου. Αργότερα εγκαταστάθηκε στα προσφυγικά της οδού Σοφοκλέους και Σκοπευτηρίου στην Καλλιθέα. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και υπήρξε

³³⁰ Χρυσόστομος Συμβουλίδης, *ΓΙΟΥΡΙΟΥΝ*, Ζάκυνθος: 1927, σ. 226.

³³¹ Στο ίδιο, σ. 216.

³³² Στο ίδιο, σ. 228.

³³³ Εφημερίδα *ΕΛΠΙΣ*, έτος ΜΗ 48, 2.10.1922, αριθ. 2456.

Διευθυντής της Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας Αθηνών από το 1956-1980. Απεβίωσε το 1985 και θεωρείται από τις σημαντικότερες μορφές της ποντιακής διανόησης.³³⁴

Ανάμεσα στους πρόσφυγες που παρέμειναν στη Ζάκυνθο, ο πληροφορητής Γιάννης Καρακασίδης αναφέρει τον Βεζυρτζή, ο οποίος αν και ήταν μορφωμένος, ήταν ράφτης στη Ζάκυνθο καθώς και τον Δημήτρη Μαστορίδη, (χοροδιδάσκαλο και μουσικό), που πήγαινε στο «μαγέρικο» που άνοιξε μετά τους σεισμούς του '53 ο πατέρας του Καρακασίδη και έπαιζε μουσική για τους στρατιώτες, που είχαν έρθει στο νησί για τους σεισμούς. Επίσης, ο Γιάννης Δεμέτης,³³⁵ θυμάται τον Κώστα Κυριακίδη δεξιότηχην στο μαντολίνο, που ήταν γνωστός στο νησί ως «πρόσφυγας» και συμμετείχε σε παρέες κανταδόρων της «Οξωμερίας».³³⁶

5.1 Μνημεία - Πολιτιστικοί σύλλογοι

Σε πολλές περιοχές της Ελλάδας σε χωριά και σε πόλεις ανεγέρθηκαν μνημεία ή υπήρξε ονοματοθεσία σε δρόμους που μαρτυρούν τις «χαμένες πατρίδες» των προσφύγων. Τα μνημεία, ως τόποι μνήμης, χωροποιούν και αφηγούνται τη συνάντηση του εθνικού και του τοπικού παρελθόντος³³⁷ και εκφράζουν την τραυματική μνήμη μέσα στον δημόσιο χώρο.³³⁸ Στη Ζάκυνθο, όπως αναφέραμε παραπάνω, η αναθηματική στήλη - δωρεά του Ι. Δαμίρη- ήταν αφιερωμένη μόνο στη μνήμη των ζακυνθινών στρατιωτών και αξιωματικών που χάθηκαν στη Μικρασιατική Καταστροφή. Αλλά και σήμερα, το «Ηρώον» που βρίσκεται στην Δημοτική κοινότητα Γαϊτανίου, στην πλατεία του χωριού με την επιγραφή *Εις τους ήρωες της Πατρίδος η κοινότης Γαϊτανίου ανήγειρεν εις αιωνίαν μνήμην*, είναι αφιερωμένο στους φονευθέντες αξιωματικούς και στρατιώτες στους πολέμους 1912-1913,

³³⁴ Ο κ. Λευτέρης Ταταρίδης, ο οποίος είναι ποντιακής καταγωγής αλλά γεννημένος στη Ζάκυνθο μου έδωσε από το ιδιωτικό του αρχείο τις παραπάνω πληροφορίες, οι οποίες αναφέρονται στην Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού, τόμος 11, τις οποίες διασταύρωσα στην ιστοσελίδα «Οι δάσκαλοι του γένους των Ποντίων: Ιορδάνης Βαμβακίδης - Παμπούκης 1915-1985» <https://terra-pontus.blogspot.com/2016/05/1915-1985.html> (Ημερομηνία πρόσβασης 7.2.2026). Η Προϊσταμένη του Τμήματος Προσκτήσεων της Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας Αθηνών με την οποία επικοινωνήσα στις 9.2.2026 για να διασταυρώσω τα παραπάνω στοιχεία με παρέπεμψε στον ίδιο σύνδεσμο, καθώς και ο ιστορικός Βλάσης Αγτζίδης, τον οποίο είχε συναντήσει το 1985.

³³⁵ Δεμέτης, «Μικρασιάτες στη Ζάκυνθο»..., ό. π.

³³⁶ Το βόρειο τμήμα της πόλης ήταν η «Μεσαμερία» σε αντίθεση με το νότιο που ήταν η «Οξωμερία», βλ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών ...Τόμος Β'*, ό. π., σ. 270.

³³⁷ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: Χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο» στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Κώστας Γιαννουλόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης επιμέλεια, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 284.

³³⁸ Πέτρος Φωκαΐδης- Αλεξάνδρα Χρονάκη, «Εισαγωγή» στο *Θέσεις της μνήμης*, επιμέλεια Πέτρος Φωκαΐδης-Αλεξάνδρα Χρονάκη, Αθήνα: νήσος, 2016, σ. 19.

1918-1922, 1940-1941 και του εμφυλίου 1946-1948. Ο δωρητής ήταν ο Ζακυνθινός Υπουργός Οικονομικών καθηγητής Πέτρος Ι. Στεργιώτης (1914-1999).³³⁹

Η ονοματοθεσία δρόμων με ονόματα που θυμίζουν τις «χαμένες πατρίδες» ήταν μια μνημονική τακτική των προσφύγων στους τόπους εγκατάστασής τους. Έτσι, ο ξένος τόπος γίνεται πιο οικείος και ο χώρος μεταβάλλεται σε τόπο ενθύμησης των προσφύγων,³⁴⁰ αλλά και σε συμβολικό επίπεδο, η μετονομασία προβάλλει την ένταξη ενός μικρασιατικού τόπου στο εθνικό αφήγημα.³⁴¹ Εκτός από την ονοματοθεσία των δρόμων οι πρόσφυγες συνήθιζαν στους τόπους εγκατάστασης να κτίζουν εκκλησίες με ιερά κειμήλια που έφεραν μαζί τους. Η μνήμη των αντικειμένων αποτελεί για τους ανθρώπους «ανάκληση» του εαυτού τους και τους θυμίζει, όχι μόνο το παρελθόν και τους προγόνους αλλά και ποιοι είναι και από πού έρχονται. Η πολιτισμική μνήμη είναι αυτή που βασίζεται πάνω στα αντικείμενα, στις εικόνες, στα σύμβολα, στις επιτύμβιες στήλες, στις αναπαραστάσεις, στους ναούς καθώς και στην άυλη κληρονομιά, που δίνουν νόημα στο παρόν.³⁴² Οι κοινότητες, οι οποίες μετέφεραν αντικείμενα, κατάφεραν να συγκροτήσουν την ταυτότητά τους στηριζόμενοι στην ανάμνηση του τόπου προέλευσής τους.³⁴³ Στη Ζάκυνθο ονοματοθεσία δρόμων δεν υπάρχει, ούτε κάποια εκκλησία αφιερωμένη σε ένα προστάτη άγιο των προσφύγων, ίσως γιατί ο μικρός αριθμός των προσφύγων που έμεινε τελικά στο νησί ήταν σκορπισμένος σε διάφορα χωριά της ζακυνθινής υπαίθρου και δεν μπόρεσε να οργανωθεί. Σημαντικό όμως είναι ότι στο νησί, αν και οι κάτοικοι βίωσαν έντονα τη ξένη κυριαρχία, η εθνική τους συνείδηση διατηρήθηκε και κάτω από την «ιερή στέγη της Ορθοδοξίας», η οποία γέμισε το νησί με πολυάριθμες εκκλησίες και μοναστήρια.³⁴⁴

Έτσι, στο νησί μετά τη συμπλήρωση των εκατό χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, δεν υπάρχουν μνημεία, ηρώα ή ονοματοδοσία σε δρόμους που σχετίζονται με την προσφυγική μνήμη, όπως σε άλλες περιοχές.

Σήμερα βέβαια παρατηρούμε ότι τραυματικά γεγονότα και μνήμες που θυματοποιούν το έθνος από «βαρβάρους» αλλοεθνείς, βρίσκουν θέση όχι στις εθνικές

³³⁹ Γιάννης Δεμέτης, «Τα γλυπτά των Δημοτικών Διαμερισμάτων της Ζακύνθου (προτομές, μνημεία, ηρώα)» *Ημέρα της Ζακύνθου* 20.5.2015 <https://www.imerazante.gr/2015/05/20/100391> (Ημερομηνία πρόσβασης 4.2.2026).

³⁴⁰ Παπαθανασοπούλου, ό. π., σ. 268.

³⁴¹ Στο ίδιο, σ. 270.

³⁴² Assmann, ό. π., σ. 13-14.

³⁴³ Παπαθανασοπούλου, ό. π., σ. 270.

³⁴⁴ Κονόμος, *Ηπειρώτες στη Ζάκυνθο...*, ό. π., σ. 14.

επετείους αλλά στο εθνικό εορτολόγιο ως ημέρες μνήμης. Παράδειγμα η 19η Μαΐου και η 14η Σεπτεμβρίου, που καθιερώθηκαν από το ελληνικό κοινοβούλιο ως ημέρα μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου η πρώτη, και ως ημέρα μνήμης της Μικρασιατικής Καταστροφής, η δεύτερη. Το τραυματικό παρελθόν λοιπόν που βίωσαν ή έχασαν τη ζωή τους τα θύματα-μάρτυρες, τα οποία όσο και οι ήρωες, ενώνουν ένα έθνος, αξιοποιούνται για τη συνένωσή του.³⁴⁵ Στη Ζάκυνθο, όλες οι επέτειοι εορτάζονται στο *Ηρώον των Πεσόντων*, το οποίο φιλοτέχνησε ο γλύπτης Γ. Βρούτος, βρίσκεται στην πλατεία Σολωμού και αποκαλύφθηκε το 1905. Το μνημείο αναφέρεται γενικά στους αγώνες των κατοίκων της Ζακύνθου, που έπεσαν για την ελευθερία της πατρίδας.³⁴⁶

Οι πρόσφυγες, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, συσπειρώθηκαν γύρω από πολιτιστικούς συλλόγους και σωματεία, που ιδρύθηκαν και είχαν στόχο την πρακτική βοήθεια των προσφύγων αλλά και τη διατήρηση των ιδιαίτερων πολιτισμικών χαρακτηριστικών τους, όπως οι προφορικές παραδόσεις, τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος και η άυλη πολιτιστική κληρονομιά. Στη δεκαετία του 1930 άρχισαν να καταγράφονται οι πρώτες προφορικές μαρτυρίες, να συλλέγονται αντικείμενα με σκοπό τη δημιουργία μουσείων αλλά και να γίνεται προσπάθεια διάσωσης της μουσικής παράδοσης του προσφυγικού Ελληνισμού.³⁴⁷ Αξιόλογη ήταν η προσφορά της λογοτεχνίας, του κινηματογράφου και των διαφόρων μορφών της εικαστικής τέχνης στη διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης, καθώς και η ίδρυση αθλητικών συλλόγων.³⁴⁸ Οι εκπρόσωποι των σωματείων που ανέδειξαν και τα παμπροσφυγικά τους συνέδρια, πρόβαλλαν τις αξιώσεις τους ασκώντας πίεση στο Κοινοβούλιο και στις εκάστοτε κυβερνήσεις,³⁴⁹ ιδίως με τη συστράτευσή τους από νωρίς με την παράταξη του Βενιζέλου.³⁵⁰ Με δεδομένο ότι πολλοί πρόσφυγες ήταν αγράμματοι, τουρκόφωνοι, άποροι βιοπαλαιστές και δεν μπορούσαν να έρθουν σε επαφή με τις αρμόδιες υπηρεσίες, ώστε να συντάξουν διάφορες αιτήσεις, απευθύνονταν στους συλλόγους, οι οποίοι αναλάμβαναν τις υποθέσεις τους. Έτσι λοιπόν, οι σύλλογοι ασχολήθηκαν με την

³⁴⁵ Χάρης Αθανασιάδης-Πολυμέρης Βόγλης «Εισαγωγή» στο *Εθνικές Επέτειοι. Μορφές διαχείρισης της μνήμης και της ιστορίας*, επιμέλεια Χάρης Αθανασιάδης- Πολυμέρης Βόγλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2023, σ. 17-18.

³⁴⁶ <https://stigmafm.gr/to-paralio-prosopo-tis-polis-tis-zakynthou-einai-desmio-tis-che> (Ημερομηνία πρόσβασης 4.2.2026).

³⁴⁷ Καστρίτη, Κατσιμάρδου, *Οι πρόσφυγες. Από τη Σύγχρονη...Μέρος Β'*, ό. π., σ.281.

³⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 281.

³⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 265.

³⁵⁰ Γιώτα Τουργέλη, «Αιτούμεν άμεσον απομάκρυνσιν τούτου». Οι προσφυγικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου απέναντι στους «Σατραπίσκους» υπαλλήλους των υπηρεσιών της αποκατάστασης» στο *ΜΝΗΜΩΝ* τόμος 40, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2023, σ. 94.

πιστοποίηση της προσφυγικής ιδιότητας και την ταυτότητα των προσφύγων, που ήταν νέοι πολίτες, τα μέλη τους συμμετείχαν σε διάφορες υπηρεσίες αποκατάστασης, σε συμβούλια για ανταλλάξιμα κτήματα, σε επιτροπές, που ήταν αρμόδιες για τη στέγαση κ.ά.³⁵¹ Συχνά ο Τύπος δημοσίευε προφορικές μαρτυρίες προσφύγων, όπου υπάλληλοι κρατικών υπηρεσιών τους εξανάγκαζαν σε ατελείωτες ταλαιπωρίες χωρίς λόγο και μόνο που άκουγαν την κατάληξη στο επίθετο –ογλου.³⁵²

Στη Ζάκυνθο, ο μοναδικός σύλλογος που ιδρύθηκε ήταν ο Προσφυγικός Σύνδεσμος *Αναγέννησις*, ο οποίος, όπως είδαμε, ασχολήθηκε μόνο με αιτήματα προσφύγων προς το Υπουργείο Γεωργίας για απαλλοτρίωση ορισμένων γαιών, που ανήκουν σε Μονές ή στο Δημόσιο, ώστε να αποκατασταθούν αυτοί, αλλά μετά από κάποια χρόνια έπαυσε να υφίσταται. Ποιος ήταν ο σκοπός, σύμφωνα με το καταστατικό του συλλόγου δεν γνωρίζουμε, εφόσον με τη σεισμοπυρκαγιά του '53 καταστράφηκαν τα έγγραφα του Πρωτοδικείου Ζακύνθου.³⁵³ Έκτοτε δεν αναφέρεται παρουσία άλλου προσφυγικού συλλόγου. Σύμφωνα με μαρτυρίες απογόνων προσφύγων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γιάννης Καρακασίδης, ο οποίος προσπάθησε να τους πείσει να οργανωθούν σε σύλλογο, έδειχναν μια «αδιαφορία», ίσως επειδή είχαν απομείνει λίγοι και ήταν διασκορπισμένοι ή ακόμη και επειδή είχαν ενσωματωθεί στη ζακυνθινή κοινωνία.³⁵⁴

Μετά από πολλά χρόνια, το καλοκαίρι του 2025, στη Ζάκυνθο ιδρύθηκε ο πολιτιστικός Ποντιακός Σύλλογος με την ονομασία «Ακρίτες του Ιονίου»³⁵⁵ με πρωτοβουλία του Παναγιώτη Τσακαλίδη, ο οποίος είναι ποντιακής καταγωγής αλλά δεν είναι απόγονος προσφύγων που ήρθαν στο νησί το '22. Γεννήθηκε το 1976 στη Μακεδονία από πρόσφυγες γονείς, οι οποίοι μετανάστευσαν στη Γερμανία και το 1994 εγκαταστάθηκε στη Ζάκυνθο για επαγγελματικούς λόγους. Όπως αναφέρει από τα τριάντα δύο μέλη, τα οποία ίδρυσαν τον σύλλογο, τα δεκαοκτώ είναι ποντιακής καταγωγής από διαφορετικά μέρη της Ελλάδας, που εγκαταστάθηκαν στη Ζάκυνθο για διάφορους λόγους, τα δε υπόλοιπα είναι Ζακυνθinoί και δηλώνουν, όπως είπε χαρακτηριστικά, «φιλοπόντιοι». Τα μόνα εγγεγραμμένα μέλη που προέρχονται από προγόνους πρόσφυγες, που έφθασαν και παρέμειναν στη Ζάκυνθο, είναι οι τέσσερις απόγονοι της οικογένειας

³⁵¹ Στο ίδιο, σ. 94.

³⁵² Στο ίδιο, σ. 97.

³⁵³ Η πληροφορία διασταυρώθηκε και στα Γ.Α.Κ του Ν. Ζακύνθου.

³⁵⁴ Προφορική Μαρτυρία Γιάννη Καρακασίδη, απόγονος γ' γενιάς, ό. π.

³⁵⁵ Πρωτοδικείο Ζακύνθου, αριθ. 484/2025.

του Λάζαρου Τσαβδαρίδη.³⁵⁶ Και εδώ γεννάται το ερώτημα. Γιατί μετά από τόσα χρόνια ένας «ξένος» πρόσφυγας, ο «Άλλος» κατόρθωσε να ιδρύσει έναν ποντιακό σύλλογο στο νησί και όχι κάποιος από τους απογόνους των προσφύγων της Ζακύνθου, που ήταν ακόμη νωπές οι μνήμες; Έχει δημιουργηθεί μια υπερευαίσθησία στην τοπική κοινωνία ή γνωρίζει καλύτερα την ιστορία και οι εναπομείναντες πρόσφυγες θέλουν να δώσουν το μήνυμα της καταγωγής τους; Ο Τσακαλίδης αναφέρει χαρακτηριστικά: *δεν έτυχε η συγκυρία να γίνει σύλλογος. Τώρα ήτανε [...]. Πολλοί που έρχονται εδώ από μέρη της Μακεδονίας, της Θεσσαλονίκης κ.λπ. είναι γνώστες και ενδιαφέρονται.*

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση των δύο έγκριτων κατά τα άλλα ιστορικών της Ζακύνθου, ως προς την έλευση των προσφύγων στο νησί. Ο Λεωνίδας Ζώης, στην *Ιστορία της Ζακύνθου*, δεν κάνει καμμία αναφορά στη Μικρασιατική Καταστροφή. Από την περίοδο της Γαλλικής Κατοχής στο νησί (1916-1917), του αποκλεισμού και την πολιτική διάσταση ανάμεσα στην κυβέρνηση Βενιζέλου και του βασιλιά, περνά στην κήρυξη του πολέμου το 1940.³⁵⁷ Ο δε Ντίνος Κονόμος σε δύο μόλις γραμμές αναφέρεται στη Μικρασιατική Καταστροφή: *«Η μικρασιατική καταστροφή του 1922 έφερε στη Ζάκυνθο, καθώς επίσης και σ' άλλα Νησιά του Ιονίου, πολλούς πρόσφυγες».*³⁵⁸

³⁵⁶ Προφορική μαρτυρία Παναγιώτη Τσακαλίδη, πρόσφυγας γ' γενιάς, Μακεδονία, Μπουγάτο Ζάκυνθος 2025 (παραχωρητήριο συνέντευξης 29.8.2025).

³⁵⁷ Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου...*, ό. π., σσ. 274-279.

³⁵⁸ Κονόμος, *Ζάκυνθος... Πολιτική Ιστορία*, τόμος Τρίτος, Τεύχος Δ', ό. π., σ. 120.

Συμπεράσματα

Η Μικρασιατική Καταστροφή είχε ως αποτέλεσμα την εκδίωξη του ελληνικού στοιχείου από τα εδάφη της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης. Τα αίτια της Καταστροφής σχετίζονται με ενδογενείς παθογένειες του ελληνικού πολιτικού συστήματος, με αφορμή τη συμμετοχή ή μη της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, γεγονός που προκάλεσε τον λεγόμενο Εθνικό Διχασμό. Η Ελλάδα του Βενιζέλου κυνηγώντας το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας επέλεξε τελικώς τη συστράτευση με την Αντάντ και ιδίως την Αγγλία, με την εκτίμηση πως τα δικά της γεωπολιτικά συμφέροντα μπορούσαν να συντονιστούν με τις ελληνικές επιδιώξεις.

Η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920, η πολιτική της κυβέρνησης Γούναρη τη διετία 1920-22 και οι ευρύτερες γεωπολιτικές αναδιατάξεις στην εγγύς Ανατολή οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή, στην έλευση ενός και πλέον εκατομμυρίου προσφύγων στην Ελλάδα και στα δυσεπίλυτα προβλήματα εγκατάστασης, περίθαλψης, διαβίωσης και γενικά αποκατάστασης που ακολούθησαν. Όλα αυτά αποτέλεσαν ένα δύσκολο εγχείρημα για μια χώρα σε δεινή οικονομική κατάσταση και πολιτική αστάθεια. Ο κύριος όγκος των προσφύγων εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία και την Αττική, αλλά μικρότερες ομάδες σε όλες σχεδόν τις πόλεις και περιοχές της χώρας – ανάμεσά τους και τα Επτάνησα.

Η Ζάκυνθος είχε ήδη μια παράδοση υποδοχής προσφύγων: Από τα πρώτα χρόνια της ενετοκρατίας και σε όλη τη διάρκεια της Αγγλικής «Προστασίας» και του Αγώνα της Ελληνικής Επανάστασης, είχε δεχθεί κύματα «συνελλήνων αδερφών» από τουρκοκρατούμενες περιοχές. Όπως δείχνει λοιπόν η τοπική της ιστορία μπορεί να θεωρηθεί «καταφύγιο» της προσφυγιάς. Το ιδιόμορφο περιβάλλον του νησιού (φυσικό και, κυρίως, κοινωνικό) ευνόησε την ενσωμάτωση και αφομοίωση των κατά καιρούς προσφύγων στην τοπική κοινωνία. Με την πάροδο του χρόνου, πολλοί εκ των προσφύγων εξελίχθηκαν σε σπουδαίους παράγοντες του νησιού και υπήρξαν θεμελιωτές της τοπικής ιστορίας. Το νησί είχε πάντα συμμετοχή στους ένοπλους αγώνες του ελληνισμού για την υπόθεση της ελευθερίας σε οικονομικό επίπεδο αλλά και σε ανθρώπινο δυναμικό.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η Ζάκυνθος υποδέχτηκε ένα μικρό αριθμό προσφύγων σε σχέση με περιοχές της υπόλοιπης Ελλάδας. Στις μετακινήσεις πληθυσμών από περιοχή σε περιοχή, ο κάθε τόπος υποδοχής ανάλογα με την έκταση, τον πληθυσμό, τις δυνατότητες στέγασης και γενικά την οικονομική κατάσταση μπορεί να δεχθεί ένα

συγκεκριμένο αριθμό προσφύγων. Το περιβάλλον της κάθε τοπικής κοινωνίας - αν και ρητορικά κατανοούσε το πρόβλημα - συνήθως εναντιωνόταν στην εγκατάσταση του «ξένου» στοιχείου, πιθανόν από φόβο μην επιδεινωθούν οι συνθήκες της ζωής του σε επίπεδο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό.

Η Ζάκυνθος, λόγω των ιδιομορφιών της, δεν δοκιμάστηκε ιδιαίτερα από την εγκατάσταση των προσφύγων το 1922. Αν τυχόν δημιουργήθηκαν κάποιες αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους γηγενείς και στους πρόσφυγες, θα είχαν οικονομικό χαρακτήρα, εξαιτίας των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των προσφύγων, που έριξαν τα μεροκάματα. Ανταλλάξιμες κατοικίες ή κτήματα για αγροτικές δραστηριότητες δεν υπήρχαν, λόγω απουσίας προγενέστερου μουσουλμανικού (άρα ανταλλάξιμου) πληθυσμού. Επιπλέον, τις μεγάλες εκτάσεις του ζακυνθινού κάμπου κατείχαν οι «άρχοντες» του νησιού από την περίοδο της ενετοκρατίας, άρα δεν υπήρχε διαθέσιμος κλήρος γης και κατ' επέκταση αδυναμία εφαρμογής του κρατικού προγράμματος αγροτικής αποκατάστασης. Έτσι, οι περισσότεροι πρόσφυγες έφυγαν σε άλλες περιοχές της Ελλάδας και παρέμειναν αυτοί, που μπόρεσαν να ασκήσουν ένα επάγγελμα, το οποίο τους έδινε τη δυνατότητα βιοπορισμού. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η παραμονή τους στο νησί εξαρτήθηκε από τη δική τους ικανότητα να ενταχθούν στην τοπική οικονομία παρά από την οργανωμένη κρατική υποστήριξη.

Σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, οι πρόσφυγες μπόρεσαν να συγκεντρωθούν σε προσφυγικούς συνοικισμούς και να οργανωθούν σε συλλόγους, ώστε να πετύχουν ταχύτερα την κοινωνική τους ενσωμάτωση. Αντίθετα, στη Ζάκυνθο, ο μικρός αριθμός προσφύγων δεν συγκρότησε κοινότητα, αλλά διασκορπίστηκε στα χωριά με αποτέλεσμα να αφομοιωθεί σχετικά σύντομα από τον τρόπο ζωής της ζακυνθινής κοινωνίας. Η αλλαγή αυτή άλλαξε και την προσφυγική τους ταυτότητα. Οι γάμοι των προσφύγων με γυναίκες της Ζακύνθου είναι γεγονός, που δείχνει τη μητρική συμβολή στην τοπική κουλτούρα.

Μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες των απογόνων των προσφύγων παρατηρούμε μια διπλή εικόνα: από τη μια, μία *πολιτισμική ασυνέχεια*, εφόσον τα διακριτά στοιχεία των προγόνων τους δεν μεταβιβάστηκαν. Δεν υπάρχουν προσφυγικοί συνοικισμοί, τοπόσημα, μνημεία ή ονοματοθεσία οδών που να συνδέονται με την προσφυγική παρουσία. Κανένας από τους απογόνους δεν γνωρίζει την ποντιακή διάλεκτο παρά μόνο σκόρπιες λέξεις, και αυτές με τη χαρακτηριστική ζακυνθινή ντοπιολαλιά. Σε πολιτισμικό επίπεδο λοιπόν, οι πρόσφυγες που παρέμειναν δεν μπόρεσαν να διατηρήσουν τα διακριτά τους πολιτισμικά στοιχεία, γιατί αφομοιώθηκαν από μια περιβάλλουσα κοινωνία, η οποία είχε δυνατά

πολιτισμικά στοιχεία, λόγω της επαφής της με τη Δύση. Η έλλειψη όλων αυτών εξηγεί το γιατί η προσφυγική παρουσία δεν καταγράφηκε στη δημόσια και συλλογική μνήμη της ζακυνθινής κοινωνίας.

Ωστόσο, υπάρχει μια μορφή *πολιτισμικής συνέχειας*, η οποία εκδηλώνεται σε ατομικό και οικογενειακό επίπεδο και όχι στη δημόσια και συλλογική μνήμη. Οι πληροφορητές μπορεί να μη θυμούνται λεπτομέρειες από την ιστορία των προγόνων τους, όμως μεταφέρουν συναισθηματικές καταστάσεις, οι οποίες επίσης μεταβιβάζουν ένα είδος τραυματικής μνήμης.

Το ερώτημα αν έχει μεταδοθεί γενεαλογικά η προσφυγική ταυτότητα στις επόμενες γενιές δεν μπορεί να απαντηθεί με εγκυρότητα, επειδή απαιτείται μια έρευνα που θα συμμετέχει ένας αντιπροσωπευτικός αριθμός ατόμων. Όμως, μέσω των συνεντεύξεων του μικρού αριθμού των πληροφορητών μου, μπορώ να απαντήσω στο κατά πόσο ταυτίζονται ή αποδέχονται την προσφυγική ταυτότητα. Αν και από τους απογόνους των προσφύγων απουσιάζει το βίωμα της προσφυγιάς, αυτοί διατηρούν στη μεταμνήμη τους το τραύμα του ξεριζωμού και τις αφηγήσεις που άκουγαν από τους προγόνους τους. Όμως, αν και αναγνωρίζουν την «ξεχωριστή» προσφυγική τους ταυτότητα, οι περισσότεροι αισθάνονται Ζακυνθinoί με μια λοξή ματιά προς τις ρίζες τους. Θεωρώ λοιπόν ότι η προσφυγική μνήμη στο νησί μπορεί να μην είναι συλλογικά συγκροτημένη αλλά, και αυτό είναι το αξιοσημείωτο, εξακολουθεί να είναι συνειδητή σε ατομικό επίπεδο.

Η μεταμνήμη λοιπόν των απογόνων των προσφύγων και το βίωμα της προσφυγιάς διατηρείται μέχρι τις μέρες μας μέσα από οικογενειακές αφηγήσεις, λίγα οικογενειακά κειμήλια, ημέρες μνήμης αλλά και από τον νεοϊδρυθέντα προσφυγικό σύλλογο *Ακρίτες του Ιονίου*. Ταξίδια στις «χαμένες πατρίδες» με τη συμμετοχή και των ντόπιων διοργανώνονται όλο και περισσότερο από τις επόμενες γενιές προσφύγων, που αυτό αποτελεί εκδήλωση του ΠΤΜΚ.

Σύμφωνα με την Τατά-Αρσέλ,³⁵⁹ συμπεράσματα καινούργιων ερευνών βασιζόμενες σε αφηγήσεις απογόνων δεύτερης και τρίτης γενιάς θυμάτων του Ολοκαυτώματος κατέληξαν ότι δεν υπάρχει «αυτοματισμός» στη μετάδοση των τραυματικών εμπειριών, όταν οι γονείς δείχνουν στα παιδιά τους την απαραίτητη φροντίδα και στοργή άσχετα από το δικό τους τραυματικό βίωμα. Η τραυματική εμπειρία

³⁵⁹ Τατά-Αρσέλ, ό. π., σ. 329.

της πρώτης γενιάς μπορεί να εμφανιστεί στις επόμενες γενιές σε μετασχηματισμό, δηλαδή να εμφανιστεί με άλλη μορφή που να περικλείει θετικά στοιχεία για το ίδιο το άτομο και την κοινωνία.³⁶⁰ Το συλλογικό τραύμα π.χ. μετά από τα γεγονότα του '22 μπορεί να παρακινήσει τις επόμενες γενιές στην ανάπτυξη μιας φιλειρηνικής διάθεσης.³⁶¹

Κλείνοντας, θα επικεντρωθώ σε κάποιες σκέψεις της Λίμπυ Τατά-Αρσέλ από το βιβλίο της *Με το Διωγμό στην ψυχή*, σε σχέση με τους απογόνους και τους προσφυγικούς συλλόγους, που διακηρύττουν: Δεν ξεχνάμε· οφείλουμε να θυμόμαστε την ιστορία και τις παραδόσεις μας. Όμως έτσι συνεχίζεται η καλλιέργεια του ΠΤΜΚ.³⁶²

Θέτει λοιπόν πολλά «γιατί» και αναζητά απαντήσεις στα ερωτήματα: Γιατί οφείλουμε να μην ξεχάσουμε και σε τι θα μας βοηθήσει να θυμόμαστε τον πόνο, τον ξεριζωμό, τις άσχημες συνθήκες επιβίωσης, τις “χαμένες πατρίδες”; Γιατί οι άνθρωποι συμμετέχουν σε προσφυγικούς συλλόγους και οι νέοι χορεύουν παραδοσιακούς χορούς με τις εθνικές στολές³⁶³ ή μαθαίνουν ταυτοτικά μουσικά όργανα της συγκεκριμένης μουσικής κουλτούρας; Γιατί εστιάζουμε στο παρελθόν, στην απώλεια και στη Μικρασιατική Καταστροφή; Γιατί δημιουργούνται συνεχώς σύλλογοι, αποκαλύπτονται νέα μνημεία και μουσεία³⁶⁴ με σκοπό να διατηρηθεί η μνήμη για τους πρόσφυγες προγόνους μας;

Σε αυτό το σημείο θα συμφωνήσω με την άποψη της Αρσέλ ότι είναι πιο δημιουργικό και φιλειρηνικό η οργάνωση κοινών πολιτιστικών εκδηλώσεων με τους γείτονες για να εξαλείψουμε προοδευτικά καχυποψίες και προκαταλήψεις ανάμεσα στους λαούς των δυο κρατών. Δεν λησμονούμε τα γεγονότα αλλά δεν τα μεταφέρουμε με συναισθηματική φόρτιση. Άλλωστε ενδείξεις υπάρχουν από μαρτυρίες Ελλήνων απογόνων, οι οποίοι επισκέφτηκαν τις περιοχές των προγόνων τους και η υποδοχή από τους σημερινούς ενοίκους ήταν πολύ φιλική και συγκινητική. Θα ήταν προτιμότερο να κοιτάμε το αύριο και όχι το χθές, ειδικά στη σημερινή εποχή όπου το έθνος έχει μια “πάσχουσα” Δημοκρατία, με τον ρατσισμό και τον εθνολαϊκισμό να αναδύεται, ενώ δεν απολαμβάνουμε μια κοινωνία δικαίου.³⁶⁵

Άραγε προσπαθήσαμε να εξετάσουμε προσεκτικά την τραυματική μνήμη μέσω της συνεργασίας και της αποκατάστασης των σχέσεων με τη γείτονα χώρα; Τι όφελος έχουμε

³⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 329.

³⁶¹ Στο ίδιο, σ. 329.

³⁶² Στο ίδιο, σ. 450.

³⁶³ Στο ίδιο, σ. 450.

³⁶⁴ Μόλις το 2023 εγκαινιάστηκε το Μουσείο Προσφυγικού Ελληνισμού – Arena AEK.

³⁶⁵ Τατά-Αρσέλ, ό. π., σ. 450-451.

από την καλλιέργεια μιας “διογκωμένης” μνήμης; Μήπως είμαστε προσηλωμένοι στην ξεχωριστή μας ταυτότητα, λόγω της “πολιτισμικής ανωτερότητας”, που μας έχουν καλλιεργήσει και προέρχεται από το “λαμπρό” παρελθόν; Μήπως είμαστε δέσμιοι της Ιστορίας με το παρελθόν να έχει γίνει εφιάλτης; Είμαστε παγιδευμένοι στο διαγενεαλογικό χρέος της δεύτερης και τρίτης γενιάς να διαιωνίσουμε τις αναμνήσεις για να μην ξεχάσουμε τον πόνο;³⁶⁶ Σε όλα τα παραπάνω ερωτήματα, θεωρώ - όπως και η ίδια πιστεύει - ότι ο καθένας θα πρέπει να δώσει τις δικές του απαντήσεις, ώστε να συμβάλλουν σε έναν δημιουργικό διάλογο.

Για μένα, η εργασία αυτή αποτελεί παράδειγμα διαδρομής από τη στιγμή που ήρθαν στο φως πληροφορίες με πολλές λεπτομέρειες από τη ζωή της οικογένειας Τσαβδ(φτ)αρίδη, τις οποίες οι απόγονοί τους αγνοούσαν. Επίσης, αποτελεί μια πρώτη συστηματική καταγραφή μέχρι σήμερα ενός προσφυγικού πληθυσμού και της ενσωμάτωσής του σε ένα νησί με πλούσια πολιτισμική παρουσία. Ελπίζω η έρευνα να συνεχιστεί, ώστε να βρεθούν περισσότερα στοιχεία και για τις υπόλοιπες οικογένειες προσφύγων, που εγκαταστάθηκαν στη Ζάκυνθο το 1922. Επιπλέον, θα είχε ενδιαφέρον να υπάρξουν κάποιες έρευνες σε σχέση με το γεγονός ότι ο ιστορικός Λεωνίδας Ζώης και ο ιστοριοδίφης Ντίνος Κονόμος δεν έκαναν αναφορές για αυτό το θέμα στα βιβλία τους.

Εν κατακλείδι, πιθανότατα η τοπική κουλτούρα, η επαγγελματική ιδιαιτερότητα των συγκεκριμένων προσφύγων και οι μεικτοί γάμοι να είχαν ως αποτέλεσμα η προσφυγική παρουσία στη Ζάκυνθο να αναδεικνύει μια ιδιαίτερη εκδοχή της εγκατάστασης προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Έρευνες σε βάθος προς αυτή την κατεύθυνση πιθανόν να μπορέσουν να μας δώσουν περισσότερα στοιχεία και να φωτίσουν το προσφυγικό ζήτημα της Ζακύνθου.

³⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 451.

Βιβλιογραφία

- Αγτζίδης, Βλάσης, *Μεταξύ Σεβρών και Λωζάννης. Πλευρές της Μικρασιατικής Τραγωδίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2024.
- Αγτζίδης, Βλάσης, *Μικρά Ασία. Ένας οδυνηρός μετασχηματισμός (1908-1923)*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2015.
- Abrams, Lynn, *Θεωρία Προφορικής ιστορίας*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Αθήνα: Πλέθρον, 2014.
- Αθανασιάδης, Χάρης, *Η μνήμη και η πόλις. 40+1 Δημόσιες ιστορίες*, Αθήνα: Ασίνη, 2025.
- Αθανασιάδης, Χάρης - Πολυμέρης Βόγλης, «Εισαγωγή» στο *Εθνικές επέτειοι. Μορφές διαχείρισης της μνήμης και της ιστορίας*, Χάρης Αθανασιάδης-Πολυμέρης Βόγλης επιμέλεια, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2023, σσ. 9-27.
- Αμπελοράβδης, Δημήτριος, *Το προσφυγικό πρόβλημα εν Ελλάδι και ιδία εν Ζακύνθω*, Εν Ζακύνθω: Εκ του τυπογραφείου «Η Αυγή» Δημητρίου Κοντόγιωργα, 1923, <https://iakovateioslibrary.gr/> (Ημερομηνία πρόσβασης 18.9.2025).
- Αναγνωστάκη, Κατερίνα, «Προφορική ιστορία και φόβος» στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα επιμέλεια, *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου 25-27 Μαΐου 2012, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2013, σσ. 235-242.
- Ανδριώτης, Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2020.
- Αντωνίου, Αντώνης, «Τραυματική μνήμη και επιτέλεση του εαυτού στην αφήγηση ζωής» στο *Αφηγήσεις ζωής σε καιρούς κρίσης. Μνημονικές αναπαραστάσεις, ταυτοτικές αναζητήσεις μεθοδολογικοί αναστοχασμοί*, επιμέλεια Βασίλης Δαλκαβούκης, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Γιώργος Τσιώλης και Αντώνης Αντωνίου, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2023, σσ. 89-104.
- Αραμπατζή, Α. Χριστίνα, «Προσφυγικοί οικισμοί στη Χαλκιδική κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα», Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Α.Π.Θ., 2005.
- Assmann, Jan, *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, μετάφραση-επιστημονική επιμέλεια Διαμαντής Παναγιωτόπουλος, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2021.

- Βόγλης, Πολυμέρης, «Προσεγγίσεις. Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα» στο *Τα Ιστορικά*, τεύχος 47, τόμος εικοστός πέμπτος, Αθήνα: Μέλισσα, Μουσείο Μπενάκη, 2007, σσ. 437-456.
- Γιαννιτσιώτης, Γιάννης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: Χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο» στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Κώστας Γιαννόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης επιμέλεια, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010, σσ. 267-310.
- Γιανουλόπουλος, Γιάννης, «Εξωτερική πολιτική στις αρχές του 20ού αιώνα» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, σσ. 109-140.
- Halbwachs, Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, επιστημονική επιμέλεια-πρόλογος Άννα Μαντόγλου, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση, 2013.
- Hirsch, Marianne, «The Generation of the Postmemory» στο *Poetics Today* 29:1 (Spring 2008), Published by Duke University Press https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/research/centres/ehrc/research/current_research/memory/poetics_today-2008-hirsch-103-28.pdf (Ημερομηνία πρόσβασης 5.12.2025).
- Hirschon-Φιλίππáκη, Renee, «Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς» στο *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης-Θεόδωρος Παραδέλλης επιμέλεια, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 327-356.
- Ζώης, Χ. Λεωνίδας, *Λεξικόν Ιστορικό και Λαογραφικόν Ζακύνθου, τόμος Α΄, Ιστορικών-Βιογραφικών*, Ζάκυνθος: Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων και Τρίμορφο, 2011.
- Ζώης, Χ. Λεωνίδας, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικόν Ζακύνθου, Τόμος Β΄, Λαογραφικών*, Ζάκυνθος: Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων και «Τρίμορφο», 2011.
- Ζώης, Χ. Λεωνίδας, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Ζάκυνθος: εκδόσεις «Τρίμορφο», Αναστατική έκδοση, 2005.
- Κακριδής, Ανδρέας, επιμέλεια, «Πτυχές της Αποκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα 1922-1930» στο *Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο*, Εισαγωγή Λένα Α. Κορμά, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος (Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και

- Τεκμηρίωσης), 2011. <https://www.bankofgreece.gr/Publications/tekmirio3-apokatastasi-ton-prosfygon-stin-ellada.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 24.11.2025).
- Καρδαμάτης, Ι. Π., *Η μάχη εξακολουθεί: τα πεπραγμένα (1914-1928): Σύλλογος περιστολής Ελωδών Νόσων (1905-1928)*, Αθήνα: Τυπογραφικόν κατάστημα Παρασκευά Λεώνη, 1928.
- Κάρδαρης, Γ. Διονύσιος, *Ο χορός στη Ζάκυνθο μέσα από την πολιτική- κοινωνική ιστορία από την ενετοκρατία (1485) έως το 1925*, Ζάκυνθος: εκδόσεις «Έντυπο», 2005.
- Καστρίτη, Νατάσα- Κατσιμάρδου, Ρεγγίνα, επιμέλεια στο *Οι πρόσφυγες. Από τη Μεγάλη... στη Σύγχρονη Ελλάδα, Μέρος Β΄*, Κατάλογος έκθεσης Δεκέμβριος 2023/Ιούνιος 2025, Αθήνα: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, 2024.
- Καστρίτη, Νατάσα, γενική επιμέλεια στο *Από τη Μεγάλη... στη Σύγχρονη Ελλάδα. Μέρος Α΄*, Κατάλογος έκθεσης, Νοέμβριος 2022-Δεκέμβριος 2023, Αθήνα: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, 2023.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, επιστημονική εποπτεία, *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τον Ανατολικό Παράλιο Πόντο, τόμος Δ΄*, Πρόλογος Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Ιστορική Εισαγωγή Οδυσσέας Λαμψίδης, Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 2015.
- Κλαρκ, Μπρους, «Χαιρετισμός στην έκδοση» στο *Μικρασιατικό ζήτημα με τα μάτια των ξένων*, επιστημονική επιμέλεια Νίκος Νικολούδης, Αθήνα: Ελληνικό Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών (ΙΔΙΣΜΕ), 2023, σσ. 9-14.
- Κολυβά, Μαριάννα, «Ritrovandosi quella isola deserta e quasi in tuto vacchua et abandonata. Μέτοικοι, έποικοι, «stradiotti» και πρόσφυγες στη Ζάκυνθο (τέλη 15ου αι.- μέσα 16ου αι.)» στο *Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά από τον 13ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα*, επιμέλεια Ν. Γ. Μοσχονάς – Γ. Δ. Παγκράτης, Πρακτικά Συνεδρίου (9-11 Οκτωβρίου 2019), Αθήνα: Εκδόσεις Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 2022, σσ. 199-225.
- Κονόμος, Ντίνος, *Ζάκυνθος Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978). Πολιτική Ιστορία Τόμος τρίτος, (τεύχος Δ΄ 1864-1978)*, Αθήνα: 1986.
- Κονόμος, Ντίνος, *Τση Ζάκυνθος*, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 1983.
- Κονόμος, Ντίνος, *Ζάκυνθος Πεντακόσια χρόνια. Πολιτική Ιστορία, Τόμος τρίτος, τεύχος Α΄*, Αθήνα: 1981.
- Κονόμος, Ντίνος, *Ζάκυνθος (Πεντακόσια χρόνια 1478-1978). Υπαιθρος Χώρα, Τόμος Δεύτερος*, Αθήνα: 1979.

- Κονόμος, Ντίνος, *Κρητικοί στη Ζάκυνθο*, Αθήνα: Έκδοση «Παγκρητίου Ενώσεως Αθηνών», 1970.
- Κονόμος, Ντίνος, *Ζακυνθινά Χρονικά (1485-1953)*, Αθήνα: Φ. Κωνσταντινίδη & Κ. Μιχαλά, 1970.
- Κονόμος, Ντίνος, *Ηπειρώτες στη Ζάκυνθο*, Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1964.
- Κυφωνίδου, Ελευθερία, *Ποντιακό Ζήτημα. Στρατηγικές επιλογές και αδιέξοδα, 1917-1922*, Ιωάννινα: εκδόσεις Ισνάφι, 2022.
- Κωστής, Κώστας, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του Νεοελληνικού κράτους 18ος - 21ος αιώνας*, Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη, 2020.
- Λαδικός, Άκης, *Μαθητεία στη Ζακυνθινή Ιστορία. Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια 1453-2000. Για τους μαθητές Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*, Ζάκυνθος: Εκδόσεις «Τρίμορφο», 2006.
- Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα: Πόλις, 2019.
- Λιάκος, Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα: Πόλις, 2007.
- Μαραντζίδης, Νίκος, κ. ά, «Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες στην Ελλάδα: Προβλήματα ενσωμάτωσης» στο *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, επιμέλεια Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης Αθήνα: Κριτική, 2006, σσ. 225-237. <https://static.eudoxus.gr/books/66/chapter-11866.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 10. 12. 2025).
- Μαρκέτος, Σ., κ.ά. «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και ιδεολογικά ρεύματα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο *Ελληνική Ιστορία. Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, τόμος Γ', Πάτρα: Ε.Α.Π., 1999, σσ. 195-214.
- Μοσχονάς, Νίκος, Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, επιμέλεια, «Εισαγωγή» στο *Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά από τον 13ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα*, Πρακτικά Συνεδρίου (9-11 Οκτωβρίου 2019), Αθήνα: Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 2022, σσ. 3-4.
- Μουρέλος, Γ., επιμέλεια, *Η Εξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, τ. 2, Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1982.
- Μπαμπινιώτης, Γ. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 1998.
- Μπούσχοτεν, Βαν Ρίκη- Αντωνίου, Αντώνης «Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα: τάσεις, θεματικές και προσεγγίσεις. Ένας βιβλιογραφικός οδηγός» στο *Οι προφορικές*

- βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2023, σσ. 82-115.
- Μπούσχοτεν, Βαν Ρίκη, «Εισαγωγή. Αρχεία, αντι-αρχεία και προφορική ιστορία» στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2021, σσ. 8-29.
- Μπούσχοτεν, Βαν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: Πλέθρον, 1997.
- Παπαθανασοπούλου, Κυριακή, *Προσφυγική εγκατάσταση στη Νίκαια. Σύλλογοι-Ταυτότητες-Μνήμη*, Αθήνα: Ασίνη, 2023.
- Πετρονώτη, Μαρίνα, «Κατασκευάζοντας προφορικές ιστορίες. Συνδιαλλαγές, συγκρούσεις, ανατροπές» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. Όψεις της Προφορικής Ιστορίας στην Ελλάδα*, επιμέλεια Μαρία Θανοπούλου και Αλέκα Μπουτζουβή, τεύχος 107, Αθήνα: ΕΚΤ, 2002, σ. 71-82.
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/9190/9421>
(Ημερομηνία πρόσβασης 12.11.2025).
- Portelli, Alessandro, *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική. Ομιλία, Γραφή και Ανάμνηση*, μετάφραση Βάσια Λέκκα, Αθήνα: Πλέθρον, 2020.
- Πορφύρης, Κ., *Κείμενα για τον πολιτισμό την ιστορία και την πολιτική*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη και Πλατύφορος, 2008.
- Πορφύρης, Κ., *Ενθυμήματα. Όσα έζησα, όσα είδα, όσα άκουσα*, επιμέλεια Διονύσης Σέρρας, Αθήνα: Περίπλους, 2000.
- Πουλιάσης, Ευστάθιος, επιστημονική επιμέλεια, *Από την Ιωνία στο Ιόνιο. Πρόσφυγες στην Κέρκυρα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα-Κέρκυρα: Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, 2024.
- Σαλβάνου, Αιμιλία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα: Νεφέλη, 2018
- Σαλβάνου, Αιμιλία, «Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στην ελληνική ιστοριογραφία» στο *Αρχειοτάξιο. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ελλάδα*, Περιοδική έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, τεύχος 17, Αθήνα: Θεμέλιο, Δεκέμβριος 2015, σσ. 66-94.
- Συμβουλίδης, Χρυσόστομος, *ΓΙΟΥΡΙΟΥΝ*, Ζάκυνθος: 1927.

- Τατά Αρσέλ, Λίμπυ, *Με το Διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, επίμετρο Χριστίνα Παπαδοπούλου, Αθήνα: Κέδρος, 2014.
- Thompson, Paul, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μετάφραση Ρ. Β. Μπούσχοτεν - Ν. Ποταμιάνος, επιμέλεια Κ. Μπάδα – Ρ. Β. Μπούσχοτεν, Αθήνα: Πλέθρον, 2002
- Τουργέλη, Γιώτα, « Αιτούμεν άμεσον απομάκρυνσιν τούτου». Οι προσφυγικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου απέναντι στους « Σατραπίσκους» υπαλλήλους των υπηρεσιών της αποκατάστασης» στο *ΜΝΗΜΩΝ* τόμος 40, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2023, σσ. 93-117.
- Τσαφταρίδης, Νικόλας, «Τα σμπάρα! Από το ηχόσημο της ζακυνθινής τελετουργίας στη μουσική εκπαιδευτική πράξη» στο *3ο Συνέδριο Ακουστικής Οικολογίας «Ακουστική Οικολογία και Εκπαίδευση»* Πρακτικά 28, 29 και 30 Ιουνίου 2014, Αθήνα-Κέρκυρα: Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής Οικολογίας, 2015, σσ. 159-163. <https://akousedu.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/05/praktika-3o-sunedrio-akoustikis-oikologias1.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 28.12.2025).
- Φωκαΐδης, Πέτρος-Αλεξάνδρα Χρονάκη, «Εισαγωγή» στο *Θέσεις της μνήμης*, επιμέλεια Πέτρος Φωκαΐδης-Αλεξάνδρα Χρονάκη, Αθήνα: νήσος, 2016, σ. 11- 43.
- Χασαλεύρης, Ιωάννης, *Ιωάννης Χασαλεύρης 120 χρόνια από τη γέννησή του*, εισαγωγή- επιμέλεια Θοδωρής Πομόνης, Ζάκυνθος: Έκδοση του Γυμνασίου- Λυκείου Βολιμών της Ζακύνθου, 2011.
- Χαντζαρούλα, Ποθητή, «Η προφορική ιστορία ως επικοινωνιακή πράξη: μνήμη και διαγενεακή μετάδοση» στο *Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2023, σσ. 73-82.

Πηγές

Εφημερίδες

- Αμάθεια Σμύρνης* 1.1.1923 <https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=46751>
(Ημερομηνία πρόσβασης 5.12.2025).
- Δεμέτης, Γιάννης, «Τα γλυπτά των Δημοτικών Διαμερισμάτων της Ζακύνθου (προτομές, μνημεία, ηρώα)», *Ημέρα της Ζακύνθου*, 20.5.2015

- <https://www.imerazante.gr/2015/05/20/100391> (Ημερομηνία πρόσβασης 4.2.2026).
- Δεμέτης, Γιάννης, «Μικρασιάτες στη Ζάκυνθο», *Ημέρα της Ζάκυνθος*, 29.12.2011, <https://www.imerazante.gr/2011/12/29/38506> (Ημερομηνία πρόσβασης 25.4.2025).
- ΕΘΝΟΣ* 26 Νοεμβρίου 1922, έτος 10ον αριθ. 3192 <https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=33218> (Ημερομηνία πρόσβασης 19.1.2026).
- Ελεύθερος Πόντος Βατούμ* Σάββατον 7. 11. 1920 αριθ. 1350, έτος Β, <https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=39481> (Ημερομηνία πρόσβασης 20.5.2026).
- ΕΛΠΙΣ* 2.10.1922, έτος ΜΗ 48, αρ. 2456.
16.10.1922, έτος ΜΗ 48, αρ. 2458.
27.11.1922, έτος 48ο, αρ. 2464.
4.12.1922, έτος ΜΗ 48, αρ. 2465.
4.1.1925, έτος ΝΑ 51ον, αρ. 2572.
- Επτάνησος* Σάββατον 29 Αυγούστου 1925, έτος Β, αρ. 39 <https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=44483> (Ημερομηνία πρόσβασης 9.12.2025).
- ΜΟΥΣΑΙ* 3.12.1923, έτος 32ον, αρ. 738.
ΜΟΥΣΑΙ 1.1.1925, έτος 32ον, αρ. 763, σ. 4. <https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=47297> (Ημερομηνία πρόσβασης 5.12.2025).
- Προσφυγική Φωνή* Κυριακή 21 Φεβρουαρίου 1926, έτος 3ον, αρ. 209 <https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=32800> (Ημερομηνία πρόσβασης 22.1.2026).
- Προσφυγικός Κόσμος* 10.7.1927, έτος Α', αρ. 4 <https://digitallib.parliament.gr/library.asp?item=47328> (Ημερομηνία πρόσβασης 22. 1. 2026).
- Φιλελεύθερος* Πέμπτη 27 Οκτωβρίου 1922, έτος 11ον, αρ. 552.
Πέμπτη 1 Δεκεμβρίου 1922, έτος 11ον, αρ. 558.
Πέμπτη 8 Δεκεμβρίου 1922, έτος 11ον, αρ. 559.
Πέμπτη 29 Δεκεμβρίου 1922, έτος 11ον, αρ. 562.

Πέμπτη 12 Ιανουαρίου 1923, έτος 11ον, αρ. 564.

Πέμπτη 19 Ιανουαρίου 1923, έτος 11ον, αρ. 565.

Πέμπτη 1.1.1925, έτος 13ον, αριθ. 677.

Χαρτά, Αντωνία, «Χρ. Χ. Συμβουλίδης-Φίλιππος Καρρέρ-Κλωντ Φαρρέρ και το τραγικό
1922», εφημερίδα *ΕΡΜΗΣ* Τετάρτη 13 Ιουλίου 2022.

Ιστοσελίδες

<https://www.pontosnews.gr/712088/pontos/24-dekemvrioy-1922-ellines->

(Ημερομηνία πρόσβασης 25.4.2025).

<https://stigmafm.gr/to-paralio-prosopo-tis-polis-tis-zakynthou-einai-desmio-tis-che>

(Ημερομηνία πρόσβασης 4.2.2026).

<https://terra-pontus.blogspot.com/2016/05/1915-1985.html> «Οι δάσκαλοι του γένους των

Ποντίων: Ιορδάνης Βαμβακίδης - Παμπούκης 1915-1985» (Ημερομηνία πρόσβασης
7.2.2026).

Παράρτημα Α: Κατάλογος πληροφορητών

Κακολύρης Παναγιώτης (Χόντζας)

Καμπίτσης Γεώργιος

Καρακασίδης Γιάννης

Μυλωνάς Γιάννης

Ορφανίδης Ευκλείδης

Παπαδοπούλου Άννα

Προβατίδης Γιάννης

Τσαβδαρίδης Ιωάννης

Τσαβδαρίδης Λάζαρος

Τσαβδαρίδης Ματθαίος

Τσακαλίδης Παναγιώτης

Τσαφταρίδη-Βράχα Αλέκα

Τσαφταρίδης Αλέξανδρος (Αλέκος)

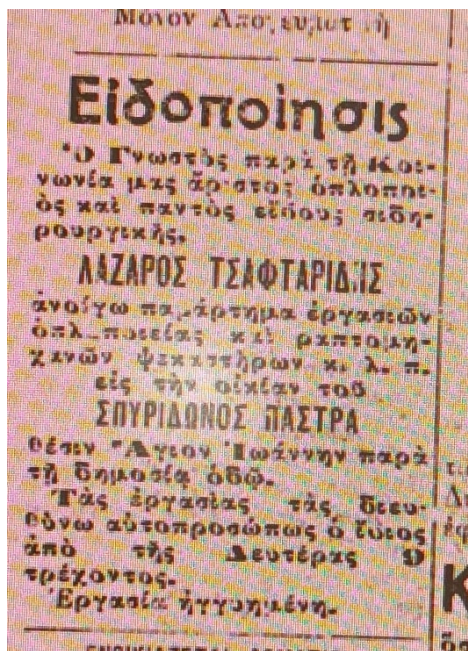
Χατζηχαραλάμπους Ζέτα

Παράρτημα Β: Οδηγός συνέντευξης

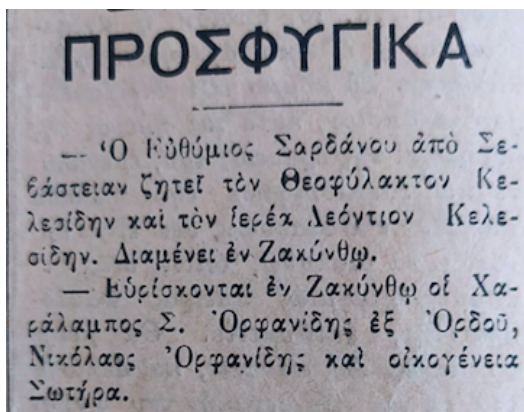
- Μπορείτε να μας πείτε λίγα λόγια για σας; Πότε και που γεννηθήκατε; Που μεγαλώσατε; Σπουδάσατε;
- Με τι ασχολείστε; Που ζείτε τώρα;
- Οι γονείς σας τι δουλειά έκαναν;
- Πότε ήρθαν στη Ζάκυνθο οι πρόγονοί σας και από που; Το πλοίο τους έφερε κατ' ευθείαν στη Ζάκυνθο ή έπιασε και άλλο λιμάνι;
- Ήταν δική τους επιλογή να κατέβουν στη Ζάκυνθο;
- Μιλούσαν για το ταξίδι, τις συνθήκες που υπήρχαν μέσα στο πλοίο;
- Όταν κατέβηκαν στη Ζάκυνθο που εγκαταστάθηκαν; Τι σας έλεγαν;
- Υπήρχε σίτιση, περίθαλψη. Είχαν βοήθεια;
- Υπήρχαν τόποι καραντίνας για θέματα υγείας και πρόληψης;
- Είχαν βοήθεια από φορείς και ιδρύματα;
- Πως τους υποδέχτηκαν οι ντόπιοι, ήταν φιλικοί ή εχθρικοί απέναντί τους;
- Στα χωριά που πήγαν υπήρχαν και άλλοι πρόσφυγες;
- Πως βρήκαν το πρώτο τους σπίτι; Το μοιραζόντουσαν με άλλους;
- Τους πρότειναν να τους δώσουν γη και να φύγουν από τη Ζάκυνθο;
- Τους βοήθησαν με κάποιο άλλο τρόπο;
- Είχαν δυσκολία να καταλάβουν τη γλώσσα; Μιλούσαν ελληνικά;
- Η νοοτροπία, η γλώσσα, τα έθιμά τους ήταν στοιχεία περιθωριοποίησης;
- Έκαναν φιλίες στο νησί;
- Είχαν συγγενείς σε άλλα μέρη της Ελλάδας;
- Δημιούργησαν κάποιο σύλλογο, οργανώθηκαν όπως σε άλλες περιοχές της Ελλάδας;
- Πήραν δάνειο ή άλλη οικονομική βοήθεια;
- Διατήρησαν σχέσεις με τους υπόλοιπους πρόσφυγες που έμειναν στη Ζάκυνθο;
- Ποια είναι η σημαντικότερη μνήμη που έχει μείνει ζωντανή σε εσάς από εκείνη την περίοδο;
- Πιστεύετε ότι επηρέασε η προσφυγική ταυτότητα την πορεία της οικογένειά σας;
- Μεταφέρθηκαν αυτές οι μνήμες από γενιά σε γενιά στην οικογένειά σας, στα παιδιά και στα εγγόνια σας;
- Υπήρχε σιωπή ή υπήρχε προσπάθεια να ξεχαστούν οι τραυματικές εμπειρίες της προσφυγιάς;

- Αισθάνεστε ότι είστε Πόντιος, Μικρασιάτης, Ζακυνθινός ή και τα δύο;
- Ερωτήσεις προς τον πρόεδρο του Συλλόγου Ποντίων στη Ζάκυνθο *Ακρίτες του Ιονίου*
- Μπορείτε να μας πείτε λίγα λόγια για σας; Πότε ήρθατε στη Ζάκυνθο και γιατί;
- Οι γονείς σας από που ήταν;
- Γιατί αποφασίσατε να δημιουργήσετε τον Σύλλογο;
- Βρήκατε ανταπόκριση από τους απογόνους των προσφύγων στη Ζάκυνθο;
- Τι επιδιώκετε μέσα από τον σύλλογο;

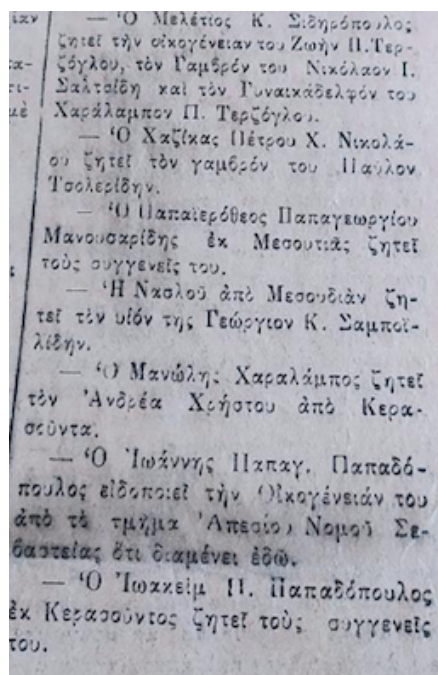
Παράρτημα Γ: Φωτογραφίες / αποκόμματα

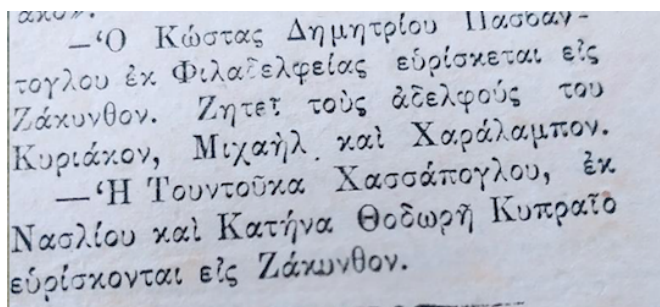
εικ. 2

εικ. 3

εικ. 4

εικ. 5

εικ. 6

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.